

Слушнете го нашиот глас

Проект финансиран од Европската Унија

ХОЛИСТИЧКИ ИЗВЕШТАЈ ЗА ЛИЦАТА СО ПОПРЕЧЕНОСТ ВО МАКЕДОНИЈА

Скопје, 2015 година

Публикација:

Холистички извештај за лицата со попреченост во Република Македонија

Уредници на холистичкиот извештај:

д-р Жанета Попоска
Звонко Шаврески
Елена Кочоска

Автори на извештајот за мониторинг за лични искуства:

Даниела Стојановска – Џинговска
Биљана Маневска
Ифраим Љута

Автор на извештајот за медиа мониторинг:

Дарко Чекеровски

Автори на извештајот за системски мониторинг:

д-р Жанета Попоска
Звонко Шаврески
Елена Кочоска

Раководителка на Холистичкото истражување за состојбата на лицата со попреченост во Република Македонија:

Весна Јованова

Раководител на проект:

Владимир Лазовски

Овој извештај е изработен со помош на Европската Унија.

Содржината на публикацијата е одговорност единствено на авторот и на Отворете ги прозорците и на никаков начин не може да се смета дека ги одразува гледиштата на Европската Унија.

СОДРЖИНА

ПРЕДГОВОР	3
ВОВЕД	4
I. ОПШТИ ОДРЕДБИ СО ХОРИЗОНТАЛНА ПРИМЕНА	6
I.1. Дефиниција за попреченост	6
I.2. Еднаквост и недискриминација	7
I.2.1. Разумно прилагодување.....	9
II. ПРИСТАПНОСТ	11
II.1. Физичка средина	11
II.2. Транспорт	13
II.3. Информации и комуникации	14
III. ОБРАЗОВАНИЕ	18
IV. ЗДРАВЈЕ	24
V. РАБОТА И ВРАБОТУВАЊЕ	29
VI. СООДВЕТЕН ЖИВОТЕН СТАНДАРД И СОЦИЈАЛНА ЗАШТИТА	35
VI.1. Социјална заштита.....	35
VI.2. Домување	38
VI.2.1. Деинституционализација.....	39
VI.3. Соодветен животен стандард	41
VII. НАЦИОНАЛНА ПРИМЕНА И МОНИТОРИНГ	43
БИБЛИОГРАФИЈА	45

ПРЕДГОВОР

Почитувани читатели,

Пред вас се наоѓа Холистичкиот извештај за состојбата со човековите права на лицата со попреченост во Република Македонија. Извештајот ги пренесува клучните наоди и препораки од трите спроведени истражувања: Мониторинг на лични искуства на лицата со попреченост, Законите и политиките на Република Македонија во полето на попреченоста и Известувањето на медиумите за лицата со попреченост на Република Македонија.

Со потпишувањето на Конвенцијата за правата на лицата со попреченост во 2007 и нејзиното ратификување во 2011 година, нејзините одредби станаа дел од националното законодавство на Македонија и се директно применливи. Ова ги вклучува и членовите кои се однесуваат на прашањето на заштита од дискриминација врз основ на попреченост, пристапност, образование, вработување, здравје, соодветен животен стандард и социјална заштита, кои се предмет на овој холистички извештај.

Конвенцијата вели дека граѓанското општество, особено лицата со попреченост и нивните организации, треба да се вклучат и во целост да учествуваат во процесот на нејзино следење. Тргувајќи од овој факт, како и следејќи го принципот „Ништо за нас, без нас“, лица со попреченост истражуваа, интервјуира и се меѓу авторите на трите детални извештаи, кои се сублимирани во овој холистички извештај.

Би сакале да им се заблагодариме на сите поединци, тимови, организации и институции кои беа вклучени во подготовката на поединечните и на холистичкиот извештај, кои дадоа неизмерен придонес за нивно подготвување. Благодарност до Делегацијата на Европската Унија за финансиската поддршка која ја овозможи подготовката на овој извештај и придонесе за градење на капацитетите на граѓанското општество и на самите лица со попреченост за активно вклучување во процесот на мониторирање на човековите права на лицата со попреченост.

Владимир Лазовски
Извршен директор
Отворете ги прозорците,
Македонија

Горан Лончар
Претседател
Центар за ориентација на општеството,
Србија

ВОВЕД

Холистичкиот извештај за човековите права на лицата со попреченост во Република Македонија се спроведе во рамките на проектот „Слушнете го нашиот глас“, финансиран од Европската унија. Спроведувач е Отворете ги прозорците во партнерство со Центарот за ориентација во заедницата од Белград. Истиот е дел од глобалната иницијатива на DRPI - Меѓународната промоција на правата на лицата со попреченост.

При подготовка на извештајот, следена е методологијата на Меѓународната промоција на правата на лицата со попреченост со следниве поединости за секој од трите извештаи. Имено, Извештајот за мониторинг на личните искуства опфати примерок од 105 длабински интервјуа спроведени на територија на Република Македонија во северо-источниот регион (Скопје, Куманово и Крива Паланка), централно-источниот регион (Велес, Штип, Кавадарци, Струмица, Гевгелија и други населени места), и западниот регион (Тетово, Гостивар, Кичево, Дебар, Охрид и Струга). Во трите региони се спроведени по 35 интервјуа и се водеше сметка за правична застапеност помеѓу половите, по етничка основа и по вид и степен на попреченост. Беа опфатени лица со физичка попреченост/ мобилност, лица со делумно и целосно оштетување на видот и лица со делумно и целосно оштетување на слухот.

Системскиот мониторинг е вршен на постојното и предлог измените на законодавството важечко до крајот на 2014 година, како и на националните стратегии и програмски документи на Владата во седум области, и тоа: општи одредби со хоризонтална примена (опфаќајќи ја дефиницијата за попреченост, еднаквоста и недискриминацијата, и разумното прилагодување), пристапноста (со посебен осврт на физичката средина, транспортот, и информациите и комуникациите), образованието, здравјето, работата и вработувањето, соодветниот животен стандард и социјалната заштита (социјална заштита, домување, деинституционализација, и соодветен животен стандард), и на крај, националната примена и мониторинг.

Мониторингот на известувањето на медиумите во Македонија е спроведен врз основа на клипинг на 718 текстови и прилози спроведен во периодот од јули 2014 до јануари 2015 година. За потребите на овој извештај, анализирани се пет водечки национални дневни весници: Дневник, Вечер, Утрински весник, Вест, Нова Македонија, три неделни: Теа Модерна, Фокус и Капитал и неколку месечни магазини. Анализирани се и прилозите на шест најрелевантни телевизиски канали: Сител, Канал5, Алфа, Телма, МРТВ, 24 Вести, едно национално радио – Македонско радио и повеќе регионални и локални телевизии и радиостаници. Мониторирани се и над 20 онлајн медиуми.

Република Македонија ја потпиша Конвенцијата за правата на лицата со попреченост (понатаму во текстот: КПЛП или Конвенцијата) на 30 март 2007 година, а ја ратификува на 5 декември 2011 година. Дополнително, државата го потпиша Факултативниот протокол кон КПЛП на 29 јули 2009 година, а го ратификува на 5 декември 2011 година¹. Инструментите за ратификација се депонирани во Организацијата на Обединетите нации на 29 декември 2011 година.

Согласно член 118 од Уставот на Република Македонија², ратификуваните меѓународни конвенции се дел од националното законодавство и не можат да бидат изменети со закон. Со други зборови, одредбите од Конвенцијата се директно применливи, и од страна на националните судови кои со текот на времето ќе овозможат создавање на

¹ Законот за ратификација на Конвенцијата за правата на лицата со инвалидност и факултативниот протокол кон Конвенцијата за правата на лицата со инвалидност, Сл.в.бр.172/11.

² Устав на Република Македонија (и XXXII-та амандмани), Веб-страница на Собранието на Република Македонија, <<http://sobranie.mk/WBStorage/Files/UstavnaRmizmeni.pdf>> Пристапено на: 19.10.2014.

конзистентна судска пракса, како и развој на правни институти кои ја регулираат проблематиката на заштитата на правата на лицата со попреченост во сите области на општествениот живот на еднаква основа со другите. Притоа, треба да се има предвид целата Конвенција како интегрален документ, препознавајќи дека правата во КПЛП се неделиви и меѓузависни.

Овој холистички извештај, покрај анализата за субстантивните права во погоре наведените области, се занимава и со прашањето на назначување на национален механизам за набљудување во Република Македонија. Имено, назначувањето на институции кои ќе имаат капацитет, како да ја спроведуваат, така и да ја набљудуваат примената на одредбите на Конвенцијата, е *condition sine qua non* за самиот процес на нејзина ратификација.

I. ОПШТИ ОДРЕДБИ СО ХОРИЗОНТАЛНА ПРИМЕНА

I.1. Дефиниција за попреченост

И: Прво, да ви кажам посебно со службениците што се во институциите да се направи една обука, семинар за да се подигне нивната свест и ние да се чувствуваме како сите луѓе.

Маж, 58 години, лице со оштетен вид

Дефиницијата на попреченоста е исклучително важно прашање затоа што многу често се меша социјалната заштита со создавањето услови за еднакво користење на правата и слободите на лицата со попреченост. Во Република Македонија, Законот за спречување и заштита од дискриминација³ не ја дефинира попреченоста ниту пак ја дефинира заштитната група – лица со попреченост. Тоа го прават неколку други закони, и тоа: Законот за социјалната заштита⁴, Законот за вработување на инвалидни лица⁵, Законот за инвалидски организации⁶, Законот за заштита на децата⁷ а за посебната група на глуви и наглуви лица тоа се први со Законот за употреба на знаковниот јазик⁸. Имено, постоечките дефиниции (со исклучок на онаа содржана во Законот за инвалидски организации⁹) го отсликуваат медицинскиот модел на гледање на попреченоста и не одговараат на принципите на достоинство и недискриминација и еднаквост. Тие ја дефинираат тесно заштитната група и ги претставуваат лицата со попреченост како беспомошни, односно во голема мера даваат претпоставки за ефектот на нивната попреченост, спротивно на КПЛП.

Терминолошката рашомонијада кога се зборува за лица со попреченост се гледа најјасно во известувањата на медиумите, кои користат бројни термини, кои во најголем број се засноваат на медицинскиот модел.

Текст број 1, Слободен печат, 16.12.2014

ЗА ДА НАПЛАТАТ ЗА ЃУБРЕ ОСТАВИЈА БЕЗ ПАРИ СЕМЕЈСТВО СО ТРОЈЦА ИНВАЛИДИ

„Без единствениот приход, пензијата од странство, останало четиричленото семејство од скопското село Миладиновци кога по налог на јавното комунално претпријатие на општина Илинден извршител им ја блокирал сметката без никаква најава, ниту предупредување. Тројца членови од фамилијата се инвалиди за кои се грижи Васе Тасев. Тој е револтиран од ваквиот потег и од негрижата на општинските власти“.

³ Закон за спречување и заштита од дискриминација, Сл.в.бр. 50/10, 44/14, Одлука на У.суд: 15.09.2010.

⁴ Закон за социјална заштита, Сл.в.бр. 79/09, 36/11, 51/11, 166/12, 15/13, 79/13, [Пречистен текст: 148/13], 164/13, 187/13, 44/14, 116/14.

⁵ Закон за вработување на инвалидни лица, Сл.в.бр. 44/00, 16/04, 62/05, [Пречистен текст: 87/05], 113/05, 29/07, 88/08, 161/08, 99/09, 136/11.

⁶ Закон за инвалидски организации, Сл.в.бр. 89/08, 59/12, 23/13.

⁷ Закон за заштита на децата, Сл.в.бр. 23/13, 12/14, 44/14, 144/14.

⁸ Закон за употреба на знаковниот јазик, Сл.в. бр.105/09.

⁹ Согласно член 5 од Законот за инвалидски организации, “[л]ице со инвалидност ... е поединец кој заради своите вродени или здобиени повреди и попреченост стекнати или создадени од нивната физичка или животна средина, сам не може делумно или во целост да ги задоволи личните, семејните и животните потреби за живот во средината, во која живее” (член 5 став 2).

Препораки:

- Да се пристапи кон измени во законодавството со цел дефинирањето на лицата со попреченост согласно КПЛП од аспект на социјалниот модел.
- Вклучување на концептите на дискриминација поради претпоставена карактеристика и дискриминација по асоцијација со лице со попреченост во дефиницијата за попреченост.

I.2. Еднаквост и недискриминација

М: Може да ни опишете некоја конкретна ситуација каде што сте биле дискриминирани во таа организација?

И: Значи единствено за мене каснеше платата од целата организација, единствено јас морав да се јавам на работа во 1-2 часот по полноќ, обавував задачи кои што не се во мојот опис на работни задачи така.

М: Што мислите зошто ви се случува ова?

И: Тоа се случува пред се затоа што овие работодавачи знаат дека луѓето со посебни потреби се во подредена состојба во споредба со другите лица во општеството.

Маж, 34 години, телесна попреченост

И: Формирав моја фирма при што ги искористив бенифициите кои ги нуди законот за вработување на инвалидни лица, но не да бидам вработен, туку ја да се самовработам. После некои си 7-8 години од моето функционирање, вработив едно лице со хендикеп. Сега не дозволувам работи кои што ми се случувале на мене, да му се случуваат на лицето, бидејќи ја знам дискриминацијата ... кога работодавачот не е инвалидно лице тој помалку има свест и осет за потребите и за можноста да биде едно лице дискриминирано.

Маж, 34 години, телесна попреченост

Уставот на Република Македонија, во својот член 9 содржи општа клаузула за еднаквост која не ја предвидува експлицитно попреченоста како дискриминаторски основ, но согласно член 8 од Уставот како и со ратификувањето на КПЛП и со судската пракса на Европскиот суд за човекови права по принципот *pacta sunt servanda*, се применува и на лицата со попреченост. Дополнително, покрај бројните критики на член 9, долги години Уставниот суд ја толкувал оваа клаузула доста рестриктивно. Граѓаните согласно член 110 став 3 од Уставот имаат право пред Уставниот суд да поднесат барање за заштита на човековите права и слободи што се однесуваат на *inter alia* забраната за дискриминација.

Дополнително, Уставот на Република Македонија лицата со попреченост ги нарекува инвалидни лица (член 35 став 3), термин кој според современото гледање на попреченоста од аспект на социјалниот модел е застарен и треба да се напушти. Затоа потребно е да се изврши редефинирање на одредбите во Уставот опфаќајќи како термилошка така и суштинска измена. Затоа што зад определената терминологија се отсликува гледиштето на општеството и неговата релација со лицата со попреченост.

Националното законодавство започна изрично да ја забранува дискриминацијата воопшто, вклучително и врз основ на попреченост со донесувањето на неколкуте закони, посебно значајни оние во областа на работните односи¹⁰, а кој кулуминираше во 2010 година со донесувањето на Законот за спречување и заштита од дискриминација. Законот

¹⁰ Закон за работни односи, Сл.в.бр. 62/05, 106/08, 161/08, 114/09, 130/09, 50/10, 52/10, 124/10, 47/11, 11/12, 39/12, 13/13, 25/13, 170/13, 187/13, [Пречистен текст: 34/14]; Одлуки на У.Суд: 21.12.2005; 22.12.2005; 29.03.2006; 10.05.2006; 24.01.2007; 04.04.2007; 06.06.2007; 13.05.2009; 13.01.2010; 14.04.2010; 22.09.2010.

за работни односи изрично ја забранува дискриминацијата воопшто, вклучително и врз основа на *инвалидност* извршени од страна на физички и правни лица како во јавниот така и во приватниот сектор, притоа забранувајќи ја директната дискриминација (член 7 став 2), индиректната дискриминација (член 7 став 3) и вознемирувањето (член 9 и 9-а) на кандидатот за вработување и на работникот. Критика е што Законот не ја предвидува инструкцијата за дискриминација а не ги забранува изрично ниту дискриминациските огласи или изјави по основа на попреченост.

Од друга страна и Законот за спречување и заштита од дискриминација во својот член 3 ја наведува експлицитно *менталната и телесна попреченост* како дискриминаторски основ, предвидувајќи ја и повеќекратната дискриминација во член 12. Во него изрично се забранети сите форми на дискриминација. Исто така, постои посебен член кој се однесува на дискриминацијата на лица со попреченост во кој се наведува дека „[п]од дискриминација на лица со ментална и телесна попреченост се подразбира намерно оневозможување или отежнат пристап до здравствена заштита, односно ускратување на правата на здравствена заштита, редовен медицински третман и лекови, рехабилитациони средства и мерки во согласност со нивните потреби, ускратување на правото на брак и создавање на семејство и други права од областа на бракот и семејните односи, ускратување на правото на образование, на работа и правата од работниот однос“. Оваа одредба иако добра поради истакнувањето на лицата со попреченост како посебно ранлива група во општеството, сепак е лимитирана во материјалниот опфат на заштита на економско-социјалните права.

Во насока на подобрување на статусот на лицата со попреченост и нивно интегрирање во општествените текови Владата ја усвои ревидираната Национална стратегија за изедначување на правата на лицата со инвалидност 2010-2018¹¹, како и Националната стратегија за еднаквост и недискриминација 2012-2015 заедно со Оперативниот план за недискриминација врз основ на ментална и телесна попреченост 2012-2013¹². Сепак и покрај постоечкото законодавство и политики, истражувањата покажуваат дека дискриминацијата врз основ на ментална и телесна попреченост е широко распространет феномен во државата. Перцепцијата за дискриминацијата врз основ на ментална и телесна попреченост е доста висока (42%). Овој вид на дискриминација почесто го забележуваат жените (44%) отколку мажите (40%) и етничките Албанци (51%) отколку етничките Македонци (39%). Кога на ова ќе се додаде и фактот дека вкупно 41,2% од испитаниците не си ги знаат своите права во случај да се жртва на дискриминација, се добива една доста загрижувачка ситуација¹³.

Согласно националното законодавство постојат два квази-судски механизми на кои граѓаните можат да им се обратат при повреда на своите права поради дискриминација, и тоа: Комисијата за заштита од дискриминација и Народниот правобранител. Во периодот 2011-2013 година, од вкупниот број претставки поднесени до Народниот правобранител помеѓу 0,99% и 1,35% се однесуваат на дискриминација. Од друга страна, Комисијата за заштита од дискриминација во истиот период има примено вкупно 20 случаи на дискриминација врз основ на попреченост¹⁴.

¹¹ Национална стратегија за изедначување на правата на лицата со инвалидност, МТСП, Скопје, 2010 година, стр.15.

¹² Оперативен план за имплементација на Националната стратегија за еднаквост и недискриминација по основ на етничка припадност, возраст, ментална и телесна попреченост и пол 2012-2015, МТСП, Скопје, јануари 2013 година, <<http://www.mtsp.gov.mk/?ItemID=BD66FCC3A7FBCB47AB9150CBFECDD2C96>> Пристапено на: 20.10.2014.

¹³ Види: Миша Поповиќ, и Јасмина Михаилоvsка, *Барометар на еднакви можности*, Македонски центар за меѓународна соработка, Скопје, 2013 година, стр.12-29, <<http://www.mcms.mk/mk/za-nasata-rabota/istrazuвана-i-publikacii/istrazuвана/1542-barometar-za-ednakvi-moznosti.html>> Пристапено на: 20.10.2014.

¹⁴ Види: Жанета Попоска, Бежим Кадриу, Елена Грозданова, Реџепали Чуџи, Елена Кочоска, *Анализата на дискриминациските практики во областа на образованието*, ОБСЕ и МТСП, Скопје, 2014 година, стр.109-112.

Текст број 2, Вест, 02.07.2014

ТЕМЕЛНА ИСТРАГА ЗА СИТЕ НАДЛЕЖНИ ЗА ГЛУВОНЕМОТО ДЕТЕНЦЕ

„Министерството за труд и социјална политика поведе дисциплински постапки и иницијативи за казнување за сите стручни лица кои на каков било начин биле вклучени во случајот со глувонемото дете кое беше сместено и врзано за да не избега, во Заводот за заштита и рехабилитација Бања Банско. Ке се ревидира и лекарскиот наод, дијагнозата за степенот и видот на попреченост на детето, бидејќи како што посведочи Хелсиншкиот комитет за човекови права на детето му било пишано дека е болно од тешка церебрална парализа, а кога се сретналесо него тоа било физички здраво, трчало и се смеело.“

I.2.1. Разумно прилагодување

На лицата со попреченост им се потребни сервиси за поддршка на работното место, кои не се обезбедени во доволна мера. Програмите за прилагодување на работното место не се достапни во потребниот обем.

И: Јас, како млада личност сум била вработена многупати. Сум искусила многу лоши работи, значи ... каде не даваат плата, каде не ти оди стаж ... Бев вработена во заштитни друштва, точно е тоа. За жал, тие заштитни друштва работеа како заштитни друштва, но ние немаеме услови. Значи, халата е неадекватна како за лица со инвалидитет. На пример, имаше ситуации каде што мора да работиш на плочки, наидуваш на лизгав простор. Значи, не можеш слободно да се движиш. Наидуваш на проблем во самиот тоалет што не одговара, еве за мене. Значи, едноставно не можеш да извршиш нужда.

Жена, 38 години, телесна попреченост

И: Тука на работа, мојата работна организација ми набави се': и лаптоп и читач на екран и мобилен телефон со Андроид оперативен систем кој што има вграден бесплатен читач на екран да можам да го користам. Можеби зошто таква е организацијата а можеби зошто таква ми е позицијата, се грижат секое помагало да ми го обезбедат и не сум имала никакви проблеми.

Жена, 28 години, лице со оштетен вид

Иако разумното прилагодување е многу важно за лицата со попреченост, сепак како правен институт не е експлицитно опфатен во Законот за работни односи, кое се забалежува како голема критика на овој закон. Истото се надминува во Законот за спречување и заштита од дискриминацијата, каде се дефинира разумното прилагодување, а неговото необезбедување се смета за дискриминација согласно член 8 став 2. Имено, Законот предвидува дека, „[п]рилагодувањето на инфраструктурата и сервисите е преземање соодветни мерки потребни во одреден случај за да му се овозможи на лицето со ментална и телесна попреченост да има пристап, да учествува и да напредува во работниот процес, освен ако овие мерки не наметнуваат диспропорционални оптоварувања за работодавачите“. *Водичот за соодветното приспособување*¹⁵ од 2014 година упатува критика на оваа одредба, затоа што е ограничувачка, односно се однесува само на прилагодувањето на инфраструктурата и сервисите.

¹⁵ Види: Жанета Попоска, Звонко Шаврески, и Наташа Амдију, *Водич за соодветно приспособување*, ОБСЕ и КЗД, Скопје, 2014 година.

Создавањето на можности за вработување на лицата со попреченост неминовно опфаќа и обезбедување на разумно прилагодување за оваа група на лица во процесот на интервјуирање при вработување, како и на работното место. Затоа со член 7 став 2 од Законот за вработување на инвалидни лица се предвидува разумното прилагодување за лицата со попреченост наведувајќи дека „[п]ри вработување на инвалидно лице, работодавецот е должен да создаде соодветни услови за работење и адаптација на работното место во зависност од работното место, видот и степеност на образованието и видот и степеност на инвалидноста на инвалидното лице кое се вработува“. Законодавецот не ја објаснува подетално оваа норма, притоа не наведувајќи какви се тие услови кои треба да ги создаде работодавецот. На пример: дали тие би опфаќале прилагодување на процесот на интервјуирање при вработувањето, прилагодување на работното време и практики, па сè до обезбедување на професионален вокациски тренер.

Дополнително, законодавецот не објаснува подетално ниту каква адаптација на работното место треба да изврши, меѓутоа тоа е прецизирано со Правилник за критериумите и начинот на доделување на неповратни средства од посебниот фонд за подобрување на условите за вработување и работење на инвалидни лица¹⁶. Имено, според член 7 став 2 од овој Правилник се наведува дека адаптацијата опфаќа прилагодување како на работните и помошните простории така и на опремата, средствата за работа, уредите и другите технички средства за работа. Добро е што покрај обврската за разумно прилагодување истиот предвидел и финансиски средства кои се обезбедуваат од посебен фонд за подобрување на условите за вработување и работење на лицата со попреченост (член 8 и член 20). Меѓутоа, загрижува фактот што овие средства кои се содржат во посебниот фонд постојано се намалуваат. Имено, во периодот од 2000-2014 година овој закон е изменет осум пати, притоа намалувајќи ги средствата во посебниот фонд од иницијалните 15% до 5% од вкупно остварените средства од постојниот придонес за вработување. И за крај, тоа што јасно го предвидува законодавецот е ограничената можност за употреба на овој правен институт. Имено, за да може едно лице да побара разумно прилагодување истото треба да биде вработено во приватниот сектор и да му биде признато постоењето на попреченост согласно закон.

Препораки:

- Да се пристапи кон термилошка и суштинска измена на одредбите од Уставот кои се однесуваат на лицата со попреченост имајќи го предвид социјалниот модел.
- Изменување на одредбата од Законот за спречување и заштита од дискриминација која се однесува на дискриминацијата на лица со ментална и телесна попреченост проширувајќи го нејзиниот материјален опфат на заштита на економско-социјалните права.
- Да се пристапи кон доуредување на одредбата од Законот за спречување и заштита од дискриминација која се однесува на разумното прилагодување зголемувајќи го персоналниот опфат на заштита, односно за да може едно лице да побара разумно прилагодување истото не треба да биде обусловено да биде вработено во приватниот сектор и да му биде признато постоењето на попреченост согласно законот.
- Да се измени и усогласи Законот за работни односи со меѓународните стандарди преку предвидување на инструкцијата за дискриминација, изрично забранување на дискриминациските огласи, и воведување на одредба за разумно прилагодување.
- Да се обезбедат финансиски средства за спроведување на Национална стратегија за изедначување на правата на лицата со инвалидност 2010-2018 и Националната стратегија за еднаквост и недискриминација.

¹⁶ Правилник за критериумите и начинот на доделување на неповратни средства од посебниот фонд за подобрување на условите за вработување и работење на инвалидни лица, Сл.в.бр. 156/2008.

II. ПРИСТАПНОСТ

II.1. Физичка средина

Лицата со пореченост во Република Македонија, се среќаваат со различни бариери при вршењето на секојдневните активности: влез и користење на станбените и јавните објекти, јавниот превоз, користењето на услугите и производите.

И: И рампите се многу чудно изградени да некогаш скалите ми се подобар избор. Тоа се стрмни, значи буквално скалите ми се подобар избор отколку рампата затоа што е чудна геометрија.

Жена, 32 години, телесна попреченост

И: Јас живеам во едно мало место каде што ништо не е приспособено за едно инвалидизирано лице. Значи, болницата е со скали, социјалното е со скали, полицијата е со скали, банката е со скали, поштата е со скали.

Жена, 45 години, телесна попреченост

И: Јас имав и една друга потешкотија! На некој од изборите што беа, државните избори, при гласањето, имав потешкотија да гласам, бидејќи јас како слепо лице, лице со оштетен вид, имам проблем со заокружувањето на гласачкото ливче и со мене морам да носам, нели, придружник. Тоа беше една огромна потешкотија и за мене доста незгодна... при влезот во објектот или во собата за гласање лицето го отстранува, мојот придружник и ме оставија сам на сред соба и сите како со далечинско, јас бидејќи слеп на сред соба стојам ме управуваат лево-десно, напред-назад, да се движеш така како еден вид на инструмент се наоѓав. Тоа е една голема потешкотија за едно слепо лице.

Маж, 48 години, лице со целосно оштетување на видот

И: На пример, кога знам треба да одам во фондот за здравство или некаде каде знам дека има милион скали до таму. Тие ставиле долу на вратата свонче само за инвалиди - џабе ти е колку и да звониш, тие не се симнуваат доле.

Жена, 29 години, телесна попреченост

И: Банкоматите исто, не се поставени на соодветна висина, сите се на високо и прво има скаличка па после тоа да дојдеш до нив. Полицијата исто – за да правиш лична карта треба да се симнеш доле по скалите каде што нема ракофат ни од левата ни од десната страна. А скалите се стари, изглодани целите, нерамни.

Жена, 45 години, телесна попреченост

И: Јас сум верник и ние со сопругот често одиме во црква за празници. Но да ви кажам и во црква е тешко да се влезе. Ние како религиозни луѓе треба да имаме пристап... Да немаш ни рампа да влезеш...

Жена, 46 години, телесна попреченост

Во македонското законодавство, пристапноста и достапноста во физичката средина е регулирано со повеќе закони. Законот за градење¹⁷ го регулира правото за физичка пристапност и достапност до јавните објекти и јавни површини. Член 11 став 1 упатува на тоа дека: „[г]радба за јавни и деловни намени и градби со намена домување во станбени згради, како и градби со станбено-деловна намена мора да биде проектирана и изградена така што на лицата со инвалидност ќе им се овозможи непречен пристап, движење, престој и работа до и во градбата“. Дополнително со новите измени на Законот за градење¹⁸, член 11 став 3 го дорегулира и прашањето за пристапност и достапност на јавните површини со проектирање и поставување на пешачки патеки за движење на лица со телесна попреченост и лица со оштетен вид. Во законот е поставен и временски рок предвидувајќи дека сите изградените објекти со јавна и деловна намена треба да бидат пристапни до 2015 година (член 170). На локално ниво, урбанистичкото планирање и издавање на одобренија за градење е регулирано со член 22 став 1 од Законот за локална самоуправа¹⁹, во кој, за жал, не се предвидени принципот на недискриминација и принципот на пристапност. Дополнително, на локално ниво се појавуваат проблеми околу надлежностите при спроведувањето на одредбите на Законот за градење, и различното толкување на член 11 на Законот, објаснет погоре²⁰.

И покрај постоечкото законодавство и политики, истражувањата покажуваат дека граѓаните со попреченост, сепак, се чувствуваат ограничени во можноста да се движат низ градските улици (61%), во пристапот до и во јавните објекти (52%), тоалетите (65%) и услугите (74%)²¹. Пристапноста на институциите е наведена како една од пречките во остварувањето на правата кај граѓаните со попреченост.

Кога станува збор за пристапноста потребно е да се спомене и Правилникот за начинот на обезбедување на непречен пристап, движење, престој и работа на лицата со инвалидност до и во градбите²², во кој се пропишани минимум стандардите за начинот на обезбедување на непречен пристап, движење, престој и работа на лицата со попреченост до и во градбите за јавна, деловна, станбена и станбено-деловна намена (член 5 став 1). Дополнително, со Правилникот за стандарди и нормативи за урбанистичко планирање²³ е уредено правото за паркинг места во кој е предвидено „3% од групните паркиралишта да бидат обезбедени за „инвалиди“ додека на паркиралишта со помалку од 20 места се предвидува минимум едно паркинг место за инвалиди. Паркинг местото за инвалиди се лоцира и видно се обележува најблиску до влезот на градбата и до пешачката површина“.

Паралелно во Правилникот за категоризација на објектите за вршење на угостителска дејност²⁴, како критериум за добивање и класификација на угостителските објекти е: „[о]безбедувањето на соба за инвалиди (обврска само за новите објекти кои се градат)“. Овој критериум се однесува за сите објекти од 1 до 5 ѕвезди.

Иако, законската рамка и донесените политики во оваа област се доста јасни, проблемот се појавува во нејзиното соодветно спроведување во пракса. Само илустративно, според наодите на Народниот правобранител во 2013 година, во делот на пристапноста на полициските станици е констатирано дека „[в]о поголемиот дел на посетени полициски станици не постои пристапна рампа за лица со посебни потреби на влезот од полициските станици“²⁵. Дополнително, во 2014 Комисијата за заштита од дискриминација постапила и утврдила дискриминација во делот на пристапноста врз основ на ментална и

¹⁷ Законот за градење, Сл.в.бр. 130/09, 124/10, 18/11, 36/11, 54/11, 13/12, 144/12, 25/13, 79/13.

¹⁸ Закон за изменување и дополнување на законот за градење, Сл.в.бр. 115/14.

¹⁹ Закон за локална самоуправа, Сл.в.бр. 5/02.

²⁰ Види: Хендикеп – сложувалка што недостасува, Извештај за состојбата на лицата со хендикеп, Полио плус, 2012 година, стр.77, <www.polioplus.org.mk> Пристапено на: 21.10.2014 страна

²¹ Види: Пристапност, Полио плус, стр.68, <www.polioplus.org.mk> Пристапено на: 21.10.2014 страна

²² Правилник за начинот на обезбедување на непречен пристап, движење, престој и работа на лицата со инвалидност до и во градбите, <http://www.mtc.gov.mk/new_site/images/storija_doc/115/pravilnici/25-2010.pdf> Пристапено на: 21.10.2014.

²³ Правилник за стандарди и нормативи за урбанистичко планирање, <http://mtc.gov.mk/new_site/images/storija_doc/1353/Pravilnik%20za%20standardi%20i%20normativi%20za%20urb.planiranje%5B1%5D.pdf> Пристапено на: 21.10.2014.

²⁴ Правилник за изменување на правилникот за услови за категоризација на објектите за вршење на угостителска дејност, Сл.в.бр. 62/04, 89/08, 115/10, 53/11.

²⁵ Годишен извештај на Народниот правобранител 2013, стр.20.

телесна попреченост²⁶. Во пракса иако постои законска обврска, повеќето јавни и деловни субјекти постапуваат индивидуално. Илустративен пример е случајот на Мрежата за недискриминација²⁷ која во 2013 година поднела претставка до сите банки за обезбедување на непречени пристап за лицата со попреченост, со акцент на лицата со оштетен вид. На оваа иницијатива само една банка покренала иницијатива за преземање на мерки за надминување на бариерите и промена на внатрешните прописи, само за лицата со оштетен вид.

Текст број 3, Нова Македонија 29.07.2014

ПРИСТАПНИ РАМПИ И ЛИФТ ЗА УЧЕНИЦИТЕ СО ПОСЕБНИ ПОТРЕБИ

„Со проектот ќе бидат изградени пристапни рампи, лифт и специјални тоалети за учениците со посебни потреби од вкупно седум училишта од шесте општини од регионот, а тој е можност преку европските фондови да овозможиме подобра инклузија на децата со посебни потреби од Кратово, Куманово, Липково, Старо Нагоричане, Ранковце и од Крива Паланка.”

II.2. Транспорт

И: Со автобус никогаш не сме патувале бидејќи не ни е прилагодено. Ние секогаш патуваме со кола, со возило.

Жена, 41 години, телесна попреченост

Законот за превоз во патничкиот сообраќај²⁸ не обезбедува формална и суштинска еднаквост на граѓаните со попреченост. Наспроти тоа обезбедува бенефиции за повластен превоз. Имено „[п]ревозникот и автобуската станица се должни на слепо лице со оштетување на видот над 90% и негов придружник со потврда за членство и возен картон издаден од Сојузот за слепи лица и на инвалидизирано лице со телесна инвалидност од 100% и негов придружник со потврда за членство и возен картон издаден од Сојузот за инвалидизирани лица, да им издадат билет за патување во двата правци (повратен билет) без надомест и во возната книшка да евидентираат дека слепото лице и инвалидизираното лице го искористиле превозот“ (член 33 став 4) и тоа за „максимум шест повратни билети во внатрешниот превоз, на трошок на превозникот“ (член 33 став 5).

Слично законско решение има и во Законот за јавните патишта²⁹, каде е предвидена бенефиција за ослободување на плаќање на надомест за јавните патишта од страна на лицата со попреченост дефинирани по дијагноза како и процент на попреченост 80 % за телесно оштетување и над 90 % за слепи лица утврдено со акт на надлежната комисија во Фондот на пензиското и инвалидското осигурување на Македонија. Дополнително законодавецот ги одредува: техничките прописи за тоа кој треба да управува со возилото, овластените институции за издавање на посебниот знак, обезбедување бенефиција од ослободување на патарина за лицата со попреченост дефинирани по дијагноза и процент на попреченост, како и потребата од поседување на членски книшки издадени од надлежните здруженија, потпишани и заверени од страна на Јавното претпријатие.

Вака поставената одредба ги става лицата со попреченост во понеповолна положба и го ограничува правото на здружување, што води кон дискриминација во самата група на лица со попреченост. Од друга страна, законодавецот наместо да овозможи на лицата со попреченост да го уживаат правото за превоз/мобилност врз начелото за недискриминација

²⁶ Извештај на Комисијата за заштита од дискриминација, Барање по основ на слободен пристап на информации, 2014 година.

²⁷ Извештај на мрежата за недискриминација, 2013 година.

²⁸ Закон за превоз во патниот сообраќај, Сл.в.бр.68/04, 127/06, 114/09, 83/10, 140/10, 17/11, 53/11, Одлука на У.суд: 01.02.2006; 14.05.2008; 10.11.2010.

²⁹ Закон за јавните патишта, Сл.в.бр.84/08, 52/09, 114/09, 124/10, 23/11, 53/11, Одлука на У.суд: 10.03.2010.

и еднаквост, дава финанска бенефиција со која се опфаќаат само одреден број на лица со попреченост кои пак мора да бидат членови на традиционални организации на лица со попреченост. Во одредбите од овие закони, принципот за пристапност и достапност не се споменати во условите за добивање на дозвола и лиценца на автобуси, возови или авто-такси превозот, со цел исполнување на барем минимум услови за обезбедување на превоз на патници со попреченост.

Од друга страна, недостатокот при уредувањето на паркинг местата во Законот за безбедност во сообраќајот³⁰ е недефинирањето на тоа што е паркинг место за лица со попреченост, како и недефинирање на содржината и изгледот на посебниот знак кој треба да биде поставен на возилата за лица со попреченост. Паралелно, законодавецот не го доуредил и прашањето за користење на возилата од страна на нивните асистенти, како и родителите на децата со попреченост. Ова остава простор голем дел од лицата со попреченост да не се опфатени со ова решение. Дополнително, член 20 став 1 од Законот, вели дека „[с]лепите лица, кога самостојно учествуваат во сообраќај, задолжително треба да носат бел стап - како знак за распознавање“. Ваквото дефинирање на лицата со оштетен вид е ограничувачко, имајќи предвид дека лицата со оштетен вид во сообраќајот можат да се вклучат и со куче водич.

Врз основа Законот за локалната самоуправа³¹, а во врска со Законот за градот Скопје³² и Законот за социјална заштита³³, Советот на Град Скопје секоја година носи Програма за повластено користење на јавниот градски превоз од страна на лица со посебни потреби³⁴, каде што повторно лицата со попреченост се дефинирани по основ на нивната болест, дијагноза и процент на попреченост и е поставена возрасната граница до 26 години.

Текст број 4, Дневник, 27.08.2014

СЛЕПИТЕ ЛИЦА ЖИВЕАТ КАКО ВО КУЌЕН ПРИТВОР

„За да им го олесни движењето на оваа категорија граѓани, Министерството за труд ќе гради две специјални патеки на потегот од ‘Даре Џамбаз’ до плоштадот Македонија и во градскиот парк.“

II.3. Информации и комуникации

Пристапот до информации и комуникации ги подразбира сите информации од јавен карактер кои се наменети за сите граѓани вклучувајќи ја и секојдневната комуникација со другите луѓе. Нашите испитаници споделија многу искуства во кои истакнуваат дека во одреден момент им бил оневозможен пристап до одредена информација или им било скратено правото да дојдат до информации.

И: Одам во УЈП, земам формулар... што да му правам? Ја замолив учтиво службеничката на шалтер: „Ќе ве молам, јас сум слепо лице и доколку сакате да ми помогнете да го пополним формуларот“. Таа дрска, подрска не можеше да биде: „Ако си слеп, оди да си најдеш придружник, не ме интересира, Што ќе биде ако јас тука им пополнувам на сите?!“

Маж, 46 години, лице со оштетен вид

³⁰ Пречистениот текст на Законот за безбедност на сообраќајот на Министерството за внатрешни работи, <<http://www.mvr.gov.mk>> Пристапено на: 23.10.2014.

³¹ Законот за локалната самоуправа, Сл.в.бр. 5/02.

³² Законот за градот Скопје, Сл.в.бр. 55/04, 158/11.

³³ Законот за социјална заштита, Сл.в.бр. 79/09, 36/11, 51/11, 166/12, 15/13, 96/13.

³⁴ Програма на Град Скопје, за <<http://ipserver.skopje.gov.mk/e-skopje/sluzben%20glasnik%20so%20konverzija.nsf/82aa49069edfbbb780256a22004ba9e0/e69ecd07e217b8a3c1257c2700484027?OpenDocument>> Пристапено на: 21.10.2014.

И: На Браево писмо во банка никој не ми понудил, но кога треба некој договор јас лично да го пополнам барам асистенција од нивна страна, да го пополнат од нивна страна луѓе. Досега јас наидувам на разбирање.

Маж, 46 години, лице со оштетен вид

И: Во оној систем на банкарството јас реално не можам да појдам и сам да располагам со трансакциона сметка, со сретствата они бараат придружник што ќе биде како сведок, така што и тука ние сме лимитирани.

Маж, 32 години, лице со оштетен вид

И: Сите општини, болници, аптеки, речиси сите државни институци генерално сите установи треба да имаат толкувачи да не разберат ние што бараме и изедначувањето на тие права со другите категории на луѓе.

Маж, 46 години, лице со оштетен слух

Правото на пристап до информаци и комуникации е регулирано со Уставот (член 16) и повеќе законски одредби. Имено, со Законот за слободен пристап до информации од јавен карактер³⁵, имателите на информации за својата работа се должни да овозможат информираниост на јавноста. Сепак, на оваа одредба ѝ недостасува конкретизирање за да може реално да се очекува нејзина доследна примена.

Со донесувањето на Законот за употреба на знаковниот јазик³⁶, знаковниот јазик се признава како природен начин на комуникација изедначен со говорната комуникација. Со овој закон, на лицата со оштетен слух им се овозможува право на употреба на знаковниот јазик како странка или учесник во постапките пред државните органи, органите на локалната самоуправа, правосудните органи, јавните претпријатија, установи, агенции, фондови и други институции и организации (член 4 став 1). Дополнително, глувото и наглувото лице има право на употреба на знаковниот јазик и во други животни потреби по негов избор, ако глувоста претставува пречка при задоволувањето на неговите потреби, но најмногу до 30 часа годишно, со остварување на правото на толкувач. Од друга страна решението за правото на употреба на знаковниот јазик е оставено на одлука на центарот за социјални работи, што само дополнително ја ограничува употреба на знаковниот јазик.

И покрај постоењето на одредбата за изучување на знаковниот јазик преку воведување на наставен предмет во Институтот за дефектологија, во училиштето за основно и средно образование во кое се образува глувото и наглувото дете, како и организирањето на обуки за граѓаните преку Сојузот на глуви, во пракса постои мал број на јавни и деловни субјекти кои пристапуваат кон негово изучување и практикување на употреба на оваа услуга за граѓаните со оштетен слух. Тоа дополнително ја потврдува и листата на толкувачи на знаковен јазик во Република Македонија³⁷ во која се наведени само 12 лица, што укажува на недостигот од толкувачи во државата.

За разлика од Законот за употреба на знаковниот јазик, во Република Македонија не постои посебен закон, ниту пак дел од закон што би го стимулирал изучувањето на Брајовото писмо, што ќе мора да биде предвидено во иднина.

Во Законот за податоците во електронски облик и електронски потпис³⁸, се вели: „[e]лектронскиот потпис со квалификуван сертификат даден во врска со електронски податоци го уредува прашањето на електронскиот потпис кој е изедначен со своерачен потпис и има еднаква важност и сила на доказ, како и своерачниот потпис даден во врска со хартиени документи“. Оваа одредба и покрај тоа што дава дефиниција за електронскиот

³⁵ Законот за слободен пристап до информациите од јавен карактер, Сл.в.бр. 6/10.

³⁶ Закон за употреба на знаковниот јазикот, Сл.в.бр. 105/09.

³⁷ Национален Сојуз на глуви на Р. Македонија,

<http://www.deafmkd.org.mk/index.php?option=com_content&view=article&id=55&Itemid=80> Пристапено на: 20.10.2014.

³⁸ Закон за податоците во електронски облик и електронски потпис, Сл.в.бр.34/01, 6/02, 98/08.

потпис сепак не е приближена со КПЛП и употребата на факсимилите како потпис на лицата со оштетен вид. Потребно е во следните измени да се вметне одредба за точно дефинирање на факсимилот, кој како електронски потпис ќе биде признаен од страна на државата и ќе се третира како своерачен потпис за лицата со оштетен вид со општа важност.

Закон за аудио и аудиовизуелни медиумски услуги³⁹, нема некои значајни одредби кои се однесуваат на лицата со попреченост. Тоа што загрижува е дека забраната на дискриминацијата врз основ на попреченост не е изрично пропишана во Законот притоа однесувајќи се на: пристапноста и достапноста на радиодифузерите, емитување на пристапни и достапни информации од различен карактер. Ова треба да се надмине при следна измена на овој закон.

Националната стратегија за е-вклучување⁴⁰ содржи мерки и активности кои поддржуваат аспекти на социјално вклучување и истите се дефинирани низ седум приоритети. Во рамките на Стратегијата за е-вклучување 2011-2014 на РМ, попреченоста е присутна во контекст на приоритетот 1. Имено, во 2009 година креиран е веб порталот за лица со попреченост (sakamznammozam.gov.mk) и за нивен пристап до електронски содржини. Но овој портал не е во функција. Дополнително, оваа стратегија е заклучно со 2014, а државните електронски сајтови сеуште не се пристапни.

Според размислувањето на јавноста како медиумите информираат за лицата со попреченост (во смисла на предрасудите или несоодветно на реалната состојба) наодите упатуваат дека лицата со попреченост не се многу интересни за медиумите, како и дека, медиумите најчесто ја третираат оваа проблематика преку презентирање на поединечни случаи, и тоа најчесто на несоодветен начин, при што пристапот е сензационалистички, полн со патетика и сожалување⁴¹.

Текст број 5, Теа Модерна, 19.11.2014

КАКО БЛАГОСЛОВ ОД БОГА

„Инспиративна херојска приказна за Тома Димовски, сликар, музичар, етнолог со церебрална парализа кој има атеље во Старата скопска чаршија.“

Препораки:

- Измена на Законот за градење со воведување на конкретни технички и заштитни мерки за обезбедување на целосна пристапност и достапност на објектите. Дополнително, потребно е формирање на лиценцирано тело за пристапност и достапност на објектите.
- Измена на законската регулатива која го уредува прашањето на транспорт, во насока на обезбедување на пристапни и достапни превозни средства, на национално и локално ниво. Дополнително, потребно се измени во насока на непречено уживање на правото на мобилност, како и на бенефициите за повластен превоз, на основа на попреченост.
- Дорегулирање на прашањето за паркинг места како и начините на користење на поволностите за бесплатно паркинг место, со точно дефинирани технички елементи.
- Измена на Законот за медиуми, Закон за аудио и аудиовизуелни медиумски услуги, во насока на воведување на анти-дискриминациска клаузула. Дополнително, воведување на конкретни технички мерки за обезбедување на непречен пристап, достапност на информациите за граѓаните со попреченост, како и обезбедување на обука на новинарите и програмските раководители за ова прашање.

³⁹ Закон за аудио и аудиовизуелни медиумски услуги, Сл.в.бр.184/13, 13/14, 44/14.

⁴⁰ Национална Стратегија за е-вклучување 2011-2014, МИОА, Скопје, 2011 година,

<http://www.mio.gov.mk/files/pdf/dokumenti/Strategija_za_e-vklucuvanje.pdf> Пристапено на: 21.10.2014.

⁴¹ Види: Хендикеп – сложувалка што недостасува, Извештај за состојбата на лицата со хендикеп во Р. Македонија, Полио плус, 2012 година, стр.145.

- Измена на Законот за податоците во електронски облик и електронски потпис со вклучување на факсимилот да биде признаен од страна на државата како своерачен потпис.
- Измена на Законот за слободен пристап за информации од јавен карактер со воведување на одредби за начините на кои секој имател на информации ќе биде должен да обезбеди информирање на јавноста на пристапен и достапен начин за лицата со попреченост.
- Воведување на мерки што би го промовирале изучувањето на знаковниот јазик, како и преземање на мерки за обезбедување поголем број на толкувачли на знаковен јазик. Дополнително, потребно е да се регулира прашањето за употреба на Брајовото писмо, како вклучување на одредби што би го стимулирале изучувањето на Брајовото писмо.

III. ОБРАЗОВАНИЕ

Најголем број од испитаниците наведоа искуства главно во негативна смисла, потенцирајќи го образованието како клучен сегмент во животот на лицата со попреченост кој од различни аспекти е недоволно достапен/пристапен за овие лица. Недостатокот од соодветно образование за лицата со попреченост значи стекнување на двојна бариера бидејќи, по автоматизам, без образование лицата со попреченост остануваат надвор од можноста за конкурентност на пазарот на труд. Сепак, треба да се забележи дека постојат и одреден број позитивни искуства со кои се соочиле некои од испитаниците.

И: Мојата инвалидност настана на крајот на завршувањето на основно одделение... Сега, кога ми дојде време за прва година гимназија да се запишам бев спречен од работа што гимназијата моја не била толку блиску и дека јас не можам да стигнам до нејзе. Значи тука јавен превоз за инвалидни лица немало, во градот не се сеќавам дали имаше тогаш и такси за да плаќаш... заради тоа бев спречен да се школувам... тоа е директна причина. Не ми било спорно учењето и такви работи, туку ми беше спорно пристапот до училиште.

Маж, 40 години, телесна попреченост

И: Да, а што се однесува до матурата, тоа беше така многу неорганизиран процес во однос на полагањето на екстерните предмети бидејќи, нели, за екстерните предмети доаѓаат од други училишта, а за интерните немаше проблем затоа што беа тука луѓе кои што ме познаваат, за екстерните беше проблем. За македонски пратија професорка една од училиштето за слепи што е тука, која што ми го читаше тестот, а за тестот по англиски излезе многу голем проблем бидејќи сакаа истата професорка да ми ја пратат која што не знае англиски ... значи матурата во јуни се полага, мајка ми уште во октомври отиде да ги спреми дека ќе има дете што не гледа, што треба да полага матура во редовно образование. Имаше предлог, бидејќи јас работам на компјутер со читач, имаше предлог да го донесам лап топот и они да ми го префрлат тестот и јас да си го решавам на компјутер и да има човек кој што ќе седи ќе ме гледа како го решавам и ќе ме чува. Меѓутоа они тоа не го прифатија. Ден пред испитот кога мајка ми се јавила и кажала - како сметате тоа да го изведете со професорка која не знае англиски, како ќе го чита тестот, тие рекле – па добро, ако не ајде нека го донесе она компјутерот, нека го напише само есејот, колку да ја помине матурата. Тоа беше многу омаловажувачки за мене, затоа што мене не ми е целта само да ја поминам матурата, јас сакам да покажам знаење.

Жена, 20 години, целосно оштетување на видот

М: Во текот на образованието, бевте во редовно школо претпоставувам основно, средно така?

И: Да, одев во редовно школо но тоа не беше благодарение на тоа што системот беше добар него туку благодарение на мојата мајка и мојот татко и јас самиот кој што издржавме прво да бидам примен во редовно школо што беше драматичен процес на убедување. Среќа што живеам во самиот центар на градот кој што е главен град и каде што луѓето имаа повише капацитети да прифатат луѓе со хендикеп, па некако успеав да влезам.

Маж, 34 години, телесна попреченост

М: А како бевте прифатен од професорите, наставниците?

И: Па бев прифатен добро, обично можам да кажам дека како да ме сожалуваа, некогаш и намерно ми попуштаа во однос на оцените и на другото.

М: Дали мислите дека тоа е во ред?

И: Тоа не е во ред, тоа ми пречеше искрено и сега ми пречи затоа што мислам дека и сега нешто се случува слично ... па мислам дека и беше поради мојата попреченост. Ме гледаше така чудно како да се прашува Што бараш ти тука?

Маж, 21 година, телесна попреченост

Уставот го предвидува правото на образование. Ова право е со општа намена и предвидува дека секој (вклучително и лицата со попреченост) има право на образование.

Во областа на образованието на лицата со ментална и телесна попреченост клучни закони се Законот за основно образование⁴², Законот за средно образование⁴³, Законот за високо образование⁴⁴ и Законот за стручно образование и обука⁴⁵, објаснети подолу.

Законот за основно образование предвидува општа анти-дискриминациона клаузула во која, за жал, попреченоста не е изрично опфатена. Дополнително, за учениците со попреченост (во законот се наведени како: *ученици со посебни образовни потреби*) се обезбедуваат соодветни услови за стекнување на основното воспитание и образование во редовните и посебните основни училишта и истите имаат право и на индивидуална помош за стекнување на основното образование и воспитание. Ако овој член се чита во корелација со член 10 став 3 кој вели дека: „[о]сновното образование за учениците со посебни образовни потреби се организира и остварува во посебни основни училишта и во посебни паралелки при редовните основни училишта“ ќе дојдеме до заклучок дека инклузијата на овие деца е само декларативна и дека всушност целта на законодавецот не е образование на децата со попреченост заедно со другите деца кои немаат попреченост во исти паралелки, туку нивна посуптилна сегрегација. Каде ќе учи детето со посебни образовни потреби зависи во голема мера од изборот на родителот, односно родителот има право да го запише своето дете со посебни образовни потреби во редовниот образовен систем, „[о]свен во случаите кога посебните образовни потреби на детето се такви што тоа треба да следи настава во посебно основно училиште“ (член 51 став 1). Би напоменале дека и во праксата овој исклучок треба да е секогаш индивидуализиран и не може да се користи за исклучување *a priori* на сите лица со определена попреченост од целиот или дел од образовниот процес. Дополнително, законот предвидува дека со посебни наставни планови и програми се организира и остварува воспитно-образовната дејност на учениците со посебни потреби, прилагодени на нивните посебни образовни потреби (член 30). Тука треба да се има предвид дека овие прилагодени наставни планови и програми треба да бидат со подеднаков квалитет како и оние кои се користат за образование на децата без попреченост. Според укажувањата на Народниот правобранител, потребно е да се обезбедат учебници за настава во посебните основни и средни училишта кои ќе одговорат на потребите на овие ученици и ќе им помогнат да го развијат својот полн потенцијал.⁴⁶ Дополнително, со член 42 став 9 од Законот за основното образование се пропишува можност во паралелките во кои има ученици со посебни образовни потреби да се ангажира и лице со завршени студии по дефектологија. Меѓутоа, се' додека ова е можност а не обврска за училиштата истата нема да биде целосно испочитувана. Член 61 став 2 од Законот за основно образование предвидува дека „[у]чениците со посебни образовни потреби имаат право на бесплатен превоз без оглед на оддалеченоста на нивното место на живеење до основното училиште“.

⁴² Закон за основно образование, Сл.в.бр. 103/08, 33/10, 116/10, 156/10, 18/11, 51/11, 6/12, 100/12, 24/13, 41/14.

⁴³ Закон за средно образование, Сл.в.бр. 44/95, 24/96, 34/96, 35/97, 82/99, 29/02, 40/03, 42/03, 67/2004, 55/05, 113/05, 35/06, 30/07, 49/07, 81/08, 92/08, 33/10, 116/10, 156/10, 18/11, 51/11, 6/12, 100/12, 24/13, 41/14.

⁴⁴ Закон за високо образование, Сл.в.бр. 35/08, 103/08, 26/09, 83/09, 99/09, 115/10, 17/11, 51/11, 123/12, 15/13, 24/13, 41/14.

⁴⁵ Закон за стручно образование и обука, Сл.в.бр. 71/06, 117/08, 148/09, 17/11, 24/13, 137/13, 14/04.

⁴⁶ Информација за состојбата со вклученоста на децата со посебни потреби во основните и средните посебни училишта, Народен правобранител, Скопје, 2013 година, стр.19.

Додека основното образование барем декларативно е инклузивно, средното образование на лицата со попреченост е далеку повеќе сегрегирано. Имено, според Законот за средно образование „[в]о средното образование за ученици со посебни образовни потреби се образуваат ученици според сообразени програми за соодветни занимања односно образовни профили или за работно оспособување“. Кога ќе се земе предвид дека програмите за работно оспособување се застарени, а работните места за кои се оспособуваат лицата со попреченост најчесто не кореспондираат со потребите на пазарот на трудот се поставува прашањето за целисходноста на ова образование и потоа за реалните можности за изедначување на шансите на лицата со попреченост на општиот пазар на труд. Значи, без разлика на потенцијалите на лицата со попреченост, согласно законската рамка, тие се предодредени за мануелни и нископлатени работни места. Оваа одредба треба да биде редефинирана во насока на дозволување на лицата со попреченост своето средно образование да го стекнуваат во редовниот образовен систем на еднаква основа со другите. Таму каде што се нема можности за редовно образование, треба да се обезбеди наставните програми да бидат насочени кон посовремени софистицирани занимања кои се бараат на општиот пазар на трудот. Дополнителен проблем се јавува и поради непристапноста на образовните установи за лицата со попреченост. Имајќи предвид дека основното и средното образование е задолжително, а само мал број на училишта се пристапни, се наметнува прашањето за вистинската спроведливост на оваа законска обврска.

Во Законот за високо образование се предвидува сите државјани да имаат, под еднакви услови, право на образование на високообразовните установи (член 7), додека анти-дискриминациската одредба важи само за постапката за избор на кандидатите. Имено, во член 108 став 5 од Законот се предвидува дека постапката за селекција на кандидатите за упис на високообразовната установа ја гарантира рамноправноста на сите кандидати без оглед на *inter alia* попреченост (во законот стои: *инвалидност*). Другите две одредби од законот во кои се споменуваат лицата со попреченост се однесуваат на заштитните мерки со кои се олеснува студирањето на овие лица. Општа анти-дискриминациона клаузула не постои. Што се однесува на пристапноста, според Законот за високото образование (член 150), сите студенти можат да се користат со просторот, опремата, научната и стручната инфраструктура на високообразовните установи, како и универзитетските објекти за спортска и културна дејност и услугите на студентскиот стандард и слично, под еднакви услови. Меѓутоа, ако истите не се пристапни и достапни тогаш оваа можност за студентите со попреченост е крајно релативизирана. Исто така голем проблем е и непристапноста на дигиталниот простор, односно непристапните информатички и комуникациски системи кои наместо да бидат алатка за подобрување на инклузивноста на лицата со попреченост во образовниот процес, стануваат уште една дополнителна пречка.⁴⁷

Со Законот за стручно образование и обука се регулираат правата и обврските на установите за стручно образование и обука, како и работодавачите вклучени во практичната обука, во однос на организирањето и спроведувањето на стручното образование и обука во различни видови, нивоа и времетраење. Исто така со овој закон се регулираат и правата за склучување договори, видот и содржината на стручното образование и обука, постсредното образование и обука, како и верификација на испитите, дипломите, уверенијата, документацијата и евиденцијата. Во самиот Закон не постои анти-дискриминациска клаузула а исто така нема некои поконкретни мерки за вклучување на лицата со ментална и телесна попреченост.

Законот за образование на возрасните опфаќа и регулира еден сегмент од доживотното учење, но за жал не претставува решение за обмислена, севкупна и кохерентна политика за доживотно образование. Овој Закон воопшто не ги опфаќа потребите на лицата со попреченост и начинот на нивно вклучување во формалното и неформалното образование. Дополнително, во самиот Закон не постои анти-дискриминациска клаузула.

⁴⁷ Види: *Извештај од истражување: Примена на асистивната информатичка технологија во редовните основни училишта во Македонија, тековни состојби и потреби*, Отворете ги прозорците, Скопје, март 2011 година, стр.9-12.

Преучилишното образование се регулира со Законот за заштита на децата со кој се предвидува дека јавната детска градинка организира згрижување и воспитание на децата со попреченост (во законот стои: *деца со пречки во менталниот развој или телесна попреченост*) во согласност со видот и степеност на попреченоста. Згрижувањето и воспитанието на децата со лесна попреченост се изведува во редовните групи со обезбедена дополнителна стручна помош и приспособени програми, а за децата со умерена попреченост во посебни групи според посебни програми. Дополнително, во член 4 се предвидува принципот на недискриминација во примената на одредбите на овој закон, кој понатаму е детално обработен во член 12. Имено, член 12 став 1 забранува секаква форма на дискриминација врз основ на *inter alia* попреченост (во законот стои: *онеспособеност*) на детето или на неговиот родител или законски старател. Иако термиолошки не е соодветено да се користи онеспособеност затоа што целосно се базира на медицинското гледање на попреченост, кој како модел е застарен и спротивен на КПЛП, сепак прогресивно во оваа одредба е што ја предвидува дискриминацијата по асоцијација, односно на родителите или старателите на деца со попреченост. Дополнително, се предвидува забраната на директна и индиректна дискриминација како и вознемирување (во законот стои: *малтретирање*) во остварувањето на правата и облиците на заштита на децата која се однесува на сите јавни и приватни установи како и физички лица кои вршат одредени работи од дејноста згрижување и воспитување на деца како професионална дејност. Може да се заклучи дека, законската рамка е инклузивна и доста јасна. Меѓутоа, проблемот се појавува во нејзиното соодветно спроведување во пракса. проблемот се јавува во некои од градинките кои во пракса одбиваат да ги запишат децата со попреченост или ако веќе се запишани ги испишуваат поради минорни проблеми⁴⁸. Само илустративно, податоците на Државниот завод за статистика укажуваат дека во 2010 година се запишани 23.157 деца од кои само 52 деца со попреченост од кои најмногу на петгодишна возраст, односно вкупно 28 деца⁴⁹. Ова е премал број кој го потврдува гореневедениот заклучок дека градинките, директно или индиректно, го одбиваат редовното запишување на децата со попреченост.

Иако законодавството постои, сепак во пракса лицата со попреченост имаат пониско ниво на учество во сите фази од образовниот процес, а посебно во средното и високото образование. Лицата со ментална попреченост се оние лица кои најчесто не го продолжуваат своето образование на повисоко ниво. Оваа мала вклученост во образовниот процес е делумно поради непостоењето на доволно системи за помош и поддршка, физичката непристапност како и поради постоењето на бројни предрасуди спрема овие лица во општеството. Дополнителна потешкотија е и непристапноста на образовните институции. Истражувањата покажаа дека од вкупно 334 основни училишта во државата, во извештајот *Примена на асистивната информатичка технологија во редовните основни училишта во Македонија, тековни состојби и потреби* се анализирани 238 училишта (71,3%). Од нив пристапни рампи на влезот имале 18,9% од училиштата, прилагодени внатрешни простории (училници и тоалети) имале 10,9% од училиштата, и ниту едно училиште не располагало со внатрешен лифт. Од анализираниите училишта, 74,3% училишта користат компјутери во наставниот процес, меѓутоа само 40,8% од учениците со попреченост користат компјутер на еднаква основа со другите ученици во голема мера поради неадаптираноста на компјутерската опрема (асистивен уред) и софтверското прилагодување⁵⁰. Што се однесува до средните стручни училишта каде се образуваат лица со попреченост, резултатите од истражувањата покажуваат дека 59% од училиштата немаат рампа, 78% не користат асистивна технологија, а дури 65% од нив не располагаат со приспособени простории.⁵¹

⁴⁸ Види: Мирјана Најчевска, Беким Кадриу, Кети Јандријеска Јованова, Билјана Чавковска, Вјолца Мора Бајрама, *Невидливи за општеството, Проценка на подготвеноста за ратификација на Конвенцијата за правата на лицата со попречености*, Фондација отворено општество – Македонија, Скопје, 2011 година, стр.48.

⁴⁹ Државен завод за статистика, Број.2.1.11.01, 2011.

⁵⁰ Види: *Извештај од истражување: Примена на асистивната информатичка технологија во редовните основни училишта во Македонија, тековни состојби и потреби*, Отворете ги прозорците, Скопје, март 2011 година, стр.9-15.

⁵¹ Види: Ардијана Исахи-Палоши, Лидушка Василеска, Лепа Трпческата, Горан Спасовски, Радмила Стојковска-Алексова, David Crabtree, *Инклузија во средното стручно образование, прирачник за работа со ученици со посебни образовни потреби*, Британски совет, Скопје, 2014 година, стр.69.

Децата со попреченост вклучени во редовното основно образование често не го дозавршуваат основното образование туку се школуваат само неколку години, со тоа што некои деца продолжуваат со школувањето во посебните училишта а некои воопшто и не продолжуваат. Како најчеста причина за предвременото напуштање на основното образование се барањата на родителите нивното дете да го прекине школувањето, но голем е и бројот на деца што го напуштиле образованието поради влошување на здравствената состојба и немањето на услови и можности за натамошно школување во редовниот образовен систем. Исто така, дел од децата го напуштаат редовното образование и поради отпор на родителите на другите деца, отпор на наставниците или неприфаќањето од другите ученици. Посебен проблем кој го отежнува редовното образование на децата со посебни потреби е стручниот кадар што работи со овие деца, односно само околу 10% од училиштата имаат обучен стручен кадар. Воедно, училиштата не се соодветно технички и материјално опремени, децата со посебни потреби учат врз основа на несоодветни и неприлагодени наставни содржини што не се во можност да ги совладаат и нема посебни учебници, со што би се олеснило образованието на оваа категорија деца.

Текст број 6, Нетпрес, 19.09.2014

НАСТАВНИЦИТЕ ОД КАРПОШ СЕ ОБУЧУВАА ЗА РАБОТА СО АУТИСТИЧНИ ДЕЦА

„Професори од Америка, Карен Робинс и Рејчел Неал и професорката Емилија Симоновска-Стојановски од американското средно училиштеа Нова во Скопје, денеска, го завршија седумдневниот семинар за аутизам и дислексија кај учениците... Целта на семинарот е да се обучат наставниците за методите и техниките кои се употребуваат на учењето со учениците кои боледуваат од аутизам и дислексија, односно, како треба да се работи и како треба да се помогне на овие деца во процесот на учење и совладување на едукацискиот материјал.“

Текст број 7, Утрински весник, 26.09.2014

ЧЕТИРИЕСЕТ АУДИОЗАПИСИ ЗА СЛЕПИ ЛИЦА ПРОМОВИРАНИ ВО НУБ

„Првите 40 записи за потребите на слепите лица, избор од напознатите приказни од македонски и светски автори, радиодрами на македонски и албански јазик, но и содржини со едукативен карактер, се промовирани вчера во Народната и универзитетска библиотека Св. Климент Охридски во рамки на проектот за зголемување на фондот на овој тип на записи во нејзиното Одделение за слепи и слабовидни лица, Аудиозаписите ги отстапи Македонското радио – Радио Скопје а ги отпечати Министерството за труд и социјална политика.“

Препораки:

- Индивидуализација на исклучокот согласно член 51 став 1 од Законот за основно образование кога посебните образовни потреби на детето се такви што тоа треба да следи настава во посебно основно училиште.
- Прилагодените наставни планови и програми за деца со попреченост треба да бидат со подеднаков квалитет како и оние кои се користат за образование на децата без попреченост. Во оваа насока, учебниците и другите училишни материјали треба да бидат достапни во електронска форма и во согласност со концептот за е-пристапност.
- Воведување на обврска за училиштата во паралелките во кои има ученици со попреченост да се ангажираат и стручни тимови кои ќе работат со детето согласно неговите индивидуални потреби.

- Измена на Законот за основно образование и Законот за средно образование во насока на изрично пропишување на забраната на дискриминацијата врз основ на попреченост притоа однесувајќи се на: запишувањето и условите за запишување на учениците во соодветната образовна институција; пристапот на учениците до било кој наставен предмет, установа или корист која ја предвидува односната образовна институција; било кој друг услов или критериум за учество на ученикот во наставата; или отпишувањето на ученикот од образовната институција; или било која друга санкција превземена против ученикот.
- Измена на Законот за средно образование во насока на дозволување на лицата со попреченост своето средно образование да го стекнуваат во редовниот образовен систем на еднаква основа со другите. Таму каде што нема можности за редовно образование, треба да се обезбеди наставните програми да бидат насочени кон посовремени софистицирани занимања кои се бараат на општиот пазар на трудот.
- Потребна е едукацијата и обука на наставниците што ја изведуваат редовната настава за работа со децата со попреченост. Дополнително, неопходно е во секое училиште да биде ангажиран стручен тим за работа со деца со попреченост.
- Зголемување на пристапноста на образовните институции и интензивирање на процесот на воведување на асистивна информатичка технологија во редовниот образовен систем на учениците со попреченост на систематски и одржлив начин.

IV. ЗДРАВЈЕ

Областа здравје се издвои како многу значаен сегмент во животот на лицата со попреченост, почнувајќи од самата физичка непристапност на најголем дел од здравствените објекти во нашата држава, немањето соодветна внатрешна инфраструктура, преку несоодветните услуги и третмани, па сè до непримерниот однос на вработените медицински лица со што сериозно се нарушува правото на лицата со попреченост да остварат правилна, навремена и квалитетна здравствена заштита.

И: Не да сме дискриминирани, многу сме дискриминирани... гумите ми се од лани, скоро купив по 25 евра надворешни и внатрешни. Тука ги нема, оти ако ги купам од тука ми прават црнила по дома. Значи морам да одам од Ниш да купам гуми за 100 евра и плус уште 100 евра за пат, тоа се 200 евра, тоа е за една количка. Како прво, не седиш удобно на тие што ги дава нашата држава, како второ се искривувааш.

Маж, 38 години, телесна попреченост

И: Пред неколку месеци закажав термин за преглед и се јавив во поликлиниката за да прашам дали има пристап. Ми беше одговорено дека имаат пристап и затоа закажав термин за снимање. На денот кога отидов за преглед, имаше рампа надвор за да се влезе во зградата, меѓутоа за да се отиде во ординацијата имаше две скапила надолу за кои што немаше рампа. Медицинската сестра дојде и не' праша за што сме, од кога и кажав рече: „ама не ми е пристапно“. Јас кажав дека сум се јавила и дека ми кажале дека е пристапно. Таа ја викна докторката. Иако јас бев присутна, една со друга си разговараа каде да ме упатат на друго место, значи од ново да закажувам термин, не знам дали на Битпазар дали на друга поликлиника каде што е пристапно. Јас им кажав дека веќе еден месец чекам за терминот, дека сум организирала превоз и дека денеска ќе се снимам. Прашањето од моја страна беше дали ќе ми помогнат тие да се симнам по тие две скапи или да побарам лица од надвор, затоа што сакам денес да се снимам. Одбија да ми помогнат за да се симнам, јас си побарав други лица од надвор за да ми помогнат, се симнав со нивна помош и го направива снимањето.

Жена, 36 години, телесна попреченост

И: Кога на факултет не' натераа да одиме на систематски преглед во една амбуланта која во суштина беше непристапна. Пристигнав пред амбулантата и не можев да ги искачам скалите затоа што беше горе на кат, а немаа лифт. И не можев да отидам, после тоа ми завршија работа со тоа што не ме проверија, не ми направива систематски преглед, ми ставија печат во индексот ама не ја направивме потребната процедура. Тоа беше само процедурално завршена работа ама систематски преглед не ми направива.

Маж, 33 години, телесна попреченост

И: Јас сум порасната по болници и таму, нормално, знаеш, има сестри, доктори. На никој не му дозволуваат ниту придружба ниту ништо, а се случувало, на пример, да бидам во соба каде сите други можат да станат, само јас не можам да станам, а сестра не можеш да викнеш, нема шанси да повикаш сестра. Многу е неубаво, многу непријатно кога треба да се молиш на некој болен што е во кревет до тебе, а не знае тој како да постапи и не знае како да ти помогне... Јас за тоа имам многу негативни искуства од болниците... Не знам зошто не дозволуваат, стварно не ми е јасно зошто не дозволуваат придружник.

Жена, 29 години, телесна попреченост

И: Јас како лице со инвалидитет имам потреба повеќе пати во годината да одам на бањско лекување Тука се наидува на некој проблем- да мора да лежиш во болница па да ти дадат некој документ дека навистина имаш потреба од бања, а дали ќе одиш на бања или не тоа е знак прашалник, бидејќи секој не може да лежи во болница или да го извади тој документ.

Жена, 38 години, телесна попреченост

И: Најголема пречка ми е кога одам на лекар и не можам да комуницирам. Никогаш не можам да идам сама, мора некој од семејството или секретарот бидејќи не можам да остварам контакт со администрацијата или да се разберам на доктор за мојата болест или за кои лекови ми требаат. А со матичниот лекар колку-толку можам да се разберам со потешкотии, а посебно на друг доктор или специјалист кога треба да одам никако не можам да се разбереме.

Жена, 61 години, лице со оштетен слух

Правото на здравствената заштита, и достапноста на истата на секој под еднакви услови е предвидено со член 39 од Уставот⁵². Ако овој член го ставиме во корелација со генералната забрана за дискриминацијата (член 9) од Уставот, во кој попреченоста не е дадена како можна основа на дискриминација, остварувањето на гарантираното право на здравствена заштита, на еднаква основа со другите, станува дискутабилно.

Од аспект на општиот принцип на почитување на човековите права, Законот за здравствена заштита⁵³ го регулира правото на секој граѓанин на највисок можен стандард на здравствена заштита. Законот ги дефинира начелата на коишто се заснова и тоа: начелата на достапност, ефикасност, континуираност, правичност, сеопфатност, како и начелото на обезбедување на квалитетен и сигурен здравствен третман. Начелото на достапност е во корелација со начелото на правичност на здравствена заштита, кое во Законот е утврдено дека се остварува со забрана на дискриминација при укажувањето на здравствената заштита во однос на *inter alia* психички или телесен инвалидитет.

Преку Законот за здравствено осигурување⁵⁴, на граѓаните им се обезбедуваат здравствени услуги во примарната, специјалистичко-консултативната и болничката заштита (краткотрајна и долготрајна) и здравствени услуги преку владините програми за превентивна и куративна здравствена заштита. Покрај основните здравствени пакети, терцијалната здравствена заштита⁵⁵ е далечна за лицата со попреченост.

Законот за заштита на правата на пациентите⁵⁶ во член 2 и член 5 ги регулира поединечните аспекти од правото на здравје, односно правото на секој граѓанин на највисок можен стандард на здравствена заштита, притоа одредувајќи дека здравствената заштита треба да биде квалитетна и континуирана и во согласност со тековните достигнувања во здравството, соодветна на поединечните потреби на пациентот, со отсуство на психичка и физичка злоупотреба и со целосно почитување на достоинството на неговата личност и во негов најдобар интерес. Принципот на недискриминација во остварувањето на правата е регулиран во член 5, став 2 каде попреченоста не е спомената во основите за заштита. Дополнително, право на информација има и пациент со трајно намалена способност за расудување, во согласност со неговата физичка, ментална и психичка состојба, како и неговиот старател или законски застапник (член 11). Вака поставената одредба е добра, но

⁵² Устав на Република Македонија (и XXXII-та амандмани), Веб-страница на Собранието на Република Македонија, <<http://sobranie.mk/WBStorage/Files/UstavnaRmizmeni.pdf>> Пристапено на: 19.10.2014.

⁵³ Закон за здравствена заштита, Сл.в.бр. 43/12, 145/12, 87/13, 164/13.

⁵⁴ Закон за здравствено осигурување, Сл.в.бр.65/12, 16/13, 91/13.

⁵⁵ Види: Хендикеп – сложувалка што недостасува, Приказ на состојбата на лицата со хендикеп, Полио плус, 2012 година, стр.60- 64.

⁵⁶ Закон за заштита на правата на пациентите, Сл.в.бр. 82/08.

поради отсуство на обука за комуникација и пристап кон лицата со попреченост, во пракса истата е отежната⁵⁷.

Во клаузулата за недискриминација, во Законот за ментално здравје⁵⁸, се посочува дека: „[д]искриминација е какво било изолирање, исклучување, оддалечување или друг третман што има ефект на повреда или прекршување на еднаквоста во уживањето на правата, освен во случаите уредени со овој закон (член 4 точка 4, а во врска со членот 7-б), лицето со ментална болест има право на заштита од каков било облик на малтретирање, понижување и злоставување и не смее да биде дискриминирано поради состојбата со неговото ментално здравје“. Со Законот е уредено правото „[д]а се почитуваат личноста, достоинството и приватноста на секое лице со ментална болест. Лицето со ментална болест има право на заштита од каква било форма на малтретирање, понижување и злоупотребување и не смее да биде дискриминирано поради состојбата со неговото ментално здравје“ (член 7).

Практиката за пристапот кон лицата со ментална попреченост и нивниот третман во институтите покажува друга слика. Имено, при посетата и увидот во работата на Психијатриските болници во Скопје и во Демир Хисар, Народниот правобранител⁵⁹ дошол до наод дека постојат: „несоодветни просторни услови за сместување на корисниците на услугите, како и непостоење на доволен број на соодветен медицински и друг кадар за примена на современи начини на лекување и работа со корисниците на услугите заради подобрување за самостоен живот или за враќање во семејството; недоволно едуциран и обучен кадар за примена на современи начини на лекување на ментално болни лица; недостиг на средства за спроведување на реформите што треба да придонесат за промена на класичниот начин на лекување и намалување на бројот на корисници кои подолг период остануваат да живеат во болнички услови заборавени од семејството и од општеството, без нивна рехабилитација и оспособување за самостоен живот или за живот надвор од болнички услови“.

Еднаквоста и недискриминацијата, е предвидена и со Законот за спречување и заштита од дискриминација, објаснет погоре, со примена вклучително и во областа на здравственото осигурување и здравствената заштита (член 4 став 1 точка 3).

Со Правилникот за индикациите за остварување на право на ортопедски помагала и други помагала⁶⁰ се уредени правилата врз основа на кои се остварува правото на протези, ортопедски и други помагала, помошни и санитарски справи и материјали и заботехнички средства, изработени од стандарден материјал, начинот на остварување, како и висината на учество на осигурените лица со цената на тие помагала (член 1). Од аспект на остварувањето на правото на инвалидска количка, осигурените лица имаат право само на една собна инвалидска количка (член 13 став 1). Доколку лицето е во работен однос, или ако детето е на редовно школување до 18, односно до 26 годишна возраст, покрај собна количка, имаат право и на теренска количка на рачен погон (член 13 став 2). Дали има потреба од теренска или инвалидска количка на електромоторен погон оценува лекарската комисија на Фондот (член 13 став 3), а рокот на траење на количките изнесува најмалку 60 месеци, а за деца до 18 години – 36 месеци (член 15), а на антидекубиталното перниче 36 месеци. По престанокот на употребата од користење на количката, осигуреното лице односно член на неговото семејство, е/се должни количката да ја вратат во Фондот (член 16) согласно потпишаната изјава⁶¹ за домаќинско користење од страна на корисникот, во рок

⁵⁷ Види: *Правата на пациентите со фокус на лицата со интелектуална попреченост*, ЕСЕ, 2011 година, стр.6, <<http://www.esem.org.mk/pdf/Publikacii/ESE%20Intelektualna%20poprecenost.pdf>> Пристапено на: 05.11.2014.

⁵⁸ Закон за ментално здравје, Сл.в.бр. 71/06.

⁵⁹ Види: *Извештај од извршен увид во Јавната здравствена организација Психијатриска болница „Скопје, - Скопје, Одделение за вонболничка заштита и унапредување на менталното здравје “Пролет”- Скопје и Психијатриската болница “Демир Хисар”, Народен правобранител, 2006 година, стр.2* <<http://ombudsman.mk/upload/documents/JZO-mak.pdf>> Пристапено на: 20.10.2014.

⁶⁰ Правилник за индикациите за остварување на право на ортопедски помагала и други помагала, <http://www.fzo.org.mk/WBStorage/Files/1.Pravilnik_za_indikacii_za_ostvaruvanje_na_pravoto_na_oropedski_i_drugi_pomagala_precisten_tekst_115_od_2007.pdf> Пристапено на: 20.10.2014.

⁶¹ Информација до осигурените лица во врска со постапката за остварување на право на ортопедски и други помагала на терет на ФЗИОМ, <<http://www.zplrm.mk/Prevzemanja/Informacija%20osigurenici.pdf>> Пристапено на: 20.10.2014.

од 30 дена. Доколку лицето не ја врати количката, е обврзано на Фондот да му надомести штета од 80% од вредноста на помагалото, на денот на заверката. Слични се условите и за другите помагала.

Со Правилникот за специјализирана медицинска рехабилитација како продолжено болничко лекување⁶², во член 7 став 1, се предвидува дека осигуреното лице може да оствари право на специјализирана медицинска рехабилитација само како продолжено болничко лекување и тоа може да трае најмногу 21 дена. Исклучок се децата со церебрална парализа до тригодишна возраст, и за нив медицинската рехабилитација може да трае до 30 дена и тоа до четири пати во текот на годината (член 12 став 1), додека за децата над тригодишна до четиринаесетгодишна возраст може да трае до 30 дена два пати во текот на годината (член 12 став 3). Правото на придружник се остварува согласно Правилникот за содржината и начинот на остварување на правата и обврските од задолжителното здравственото осигурување и се однесува само на деца до тригодишна возраст (член 9-10). Ваквата поставеност само дополнително го ограничува и/или го оневозможува правото на остварување на ефективна здравствена заштита и третман.

Поради возрасната граница, и третирањето на лицата со попреченост до 26 годишна возраст како деца, граѓаните со попреченост се соочуваат со ограничен пристап во обезбедување на бесплатна здравствена заштита, лекување, третмани, помагала и лекови. Имено, Законот за здравствено осигурување обезбедува ослободување од учество при користење на услуги од здравствена заштита само за деца, односно за лица со попреченост до 26-годишна возраст, но не и потоа.

Текст број 8, Бизнис, 29.12.2014

ФЗОМ ОД 2015 СО НОВИ ИЗНЕНАДУВАЊА ЗА КОРИСНИЦИТЕ

„Три ортопедски помагала од 1 јануари ќе бидат на товар на Фондот за здравствено осигурување на Македонија. Ќе се воведат електромоторна инвалидска количка – скутер за лица од 7 до 26 години и постари од 65 години со траен инвалидитет.“

Текст број 9, Вистина.мк, 14.12.2014

ПЛИВАЊЕ ЗА ПОСИЛНА ГРИЖА И ПОМОШ ЗА ДЕЦАТА СО ДАУНОВ СИНДРОМ

„Од почетокот на 2015 година почнува реализација на пилот-проект за промоција на физичка активност и развивање на спортски вештини по пливање кај деца со Даунов синдром. Активностите ќе се реализираат преку Заводот за физикална медицина и рехабилитација – Скопје, со организирање часови по пливање за децата со Даунов синдром. Децата што ќе ги посетуваат часовите за обука, пред почеток ќе треба да направат соодветен здравствен преглед.“

Како една од причините за неефикасното и неефективното користење на здравствените услуги е и физичката непристапност на голем број здравствени установи, меѓу кои и на самото Министерство за здравство, како и Фондот за здравствено осигурување, како што истакнаа и голем број од вклучените испитаници.

Едни од заклучоците во специјалистичкиот истражувачки труд *Патронажна служба кај деца со посебни потреби*⁶³, укажуваат дека патронажните сестри имаат потреба од повисок степен на едукација за третман и рехабилитација на деца со посебни потреби во домашни услови, како и тоа дека има потреба од поголема координација и соработка на патронажната служба со други здравствени, социјални и образовни институции, со цел обезбедување на поквалитетна комуникација во односот здравствен работник – клиент. 57%

⁶² Правилник за специјализирана медицинска рехабилитација како продолжено болничко лекување, Сл.в.бр. 25/00, 34/00, 96/00, 50/01, 11/02, 31/03, 84/05, 37/06, 18/07, 36/07, 82/08, 98/08, 6/09, 67/09, 50/10, 156/10, 53/11, 26/12, 16/13, 91/13, 187/13, 43/14, 44/14, 97/14, 141/14.

⁶³ Види: Љиљана Ивановска, *Специјалистички труд - Патронажна служба кај деца со посебни потреби*, 2010 година, стр.4-5, <https://eprints.ugd.edu.mk/475/1/Specijalisticki_Liljana_Ivanovska.pdf> Пристапено на: 26.10.2014.

од интервјуираните родители, во *Извештај од истражување за состојбите во однос на имплементацијата на КПЛП на ОН*⁶⁴ не се задоволни од услугите од здравствена заштита, дури 100% од родители на лица со интелектуална попреченост над 26 години го посочуваат селективниот пристап во обезбедувањето на бесплатна здравствена заштита, лекување третмани и лекови, како и тоа дека системот на проценка на специфичните потреби на лицата со пречки во физичкиот и психичкиот развој е недоволно развиен и застарен. Стериотипите и размислувањата се дополнителна пречка⁶⁵ во остварувањата на правата од здравствена заштита кај лицата со попреченост, при што истите често се омаловажувани, а ги сметаат и за асексуални. Дополнително со овие наоди се и посочувањата за неопходноста од разграничување на сервисите за хабитација и рехабилитација кои се неопходна поддршка во обезбедувањето на достоинствен и независен живот на лицата со попреченост, како и големите трошоци кои се издвојуваат за некавалитени помагала⁶⁶.

Препораки:

- Измена на Законот за здравствено осигурување и Законот за здравствена заштита во насока на дозволување на лицата со попреченост да ја користат бесплатно терцијалната здравствена заштита согласно потребата настаната од попреченоста.
- Измена на Законот за заштита на правата на пациентите во насока на изрично пропишување на забраната на дискриминацијата врз основ на попреченост како и задолжително вклучување на лице со попреченост во механизмите за заштита на правата на пациентите.
- Развивање и донесување на регулаторна рамка за најразлични видови на примарни, секундарни и терцијални здравствени услуги која ќе овозможи високо ниво на достапност и поддршка на лицата со попреченост и лицата со ментални заболувања за нивно вклучување во заедницата, како и разграничување и развивање на сервисите за рехабилитација и хабитација и обезбедување на услуги со подеднаков квалитет.
- Обезбедување на непречен пристап и достапност на сите здравствените објекти, вклучително и Министерството за здравство, Фондот за здравствено осигурување, сите јавни здравствени установи, како и клиници, болници, здравствени домови, заводи, ординации, аптеки и сл. Дополнително, потребно е вклучување на лицата со попреченост во регулаторните тела за издавање на лиценца за работа на здравствените установи.
- Измена на Законот за набавка на лекови и опрема со воведување на стандардите за пристапност и достапност на лековите и опремата што се пушта во промет.
- Измена на Законот за здравствено осигурување со овозможување континуирано користење, без никакви возрастни ограничувања, на ортопедските помагала со повисок квалитет и функционалност, согласно потребата на граѓаните со попреченост.
- Задолжителна едукацијата и обука на здравствениот персонал за пристап и комуникација со лицата со попреченост, на патронажните сервиси, како и на оние кои се вклучени во психијатриските болници.
- Задолжително вклучување на прашањето на попреченост во новите владини програми „Ало Докторе“, „Мој термин“ и новите телемедицински услуги кои се планираат да се донесат.
- Измена на одредбите со кои е регулирана граѓанската постапка за сместување на лица во психијатриска установа, и доброволното и сместувањето со одлука на судот.

⁶⁴ Види: *Извештај од истражување за состојбите во однос на имплементацијата на Конвенцијата на ОН за правата на лицата со попреченост*, Порака, 2012 година, стр.15.

⁶⁵ Види: *Сексуалното и репродуктивното здравје и лицата со телесна попреченост - Извештај од проценка за потреби од услуги*, Хера, 2012 година, стр.61-62.

⁶⁶ Види: Елена Кочоска, Звонко Шаврески, Истражувачки проект: Цена на Чинење, Полио плус, 2011 година, стр.39, <www.polioplus.org.mk> Пристапено на: 21.10.2014.

V. РАБОТА И ВРАБОТУВАЊЕ

И: Од аспект на вработувањето, ветуваат вака ќе биде, така ќе биде, ќе ве земеме на работа како инвалиди, а откако ќе ве земат на работа само гледаат да ги искористат средствата за инвалидите. Да ги искористат тие поволности што им се следуваат на работодавците, додека инвалидот не се прашува воопшто дали е задоволен со платата, со работно место... значи, инвалидот се гледа само да се искористи максимално колку што може.

Маж, 34 години, телесна попреченост

И: Лут, многу лут, затоа што не можеш да работиш. Не бараш социјална помош, се трудиш да постигнеш нешто самиот, меѓутоа тука има опструкции на милион страни.

Маж, 33 години, телесна попреченост

И: Јас три години работев во заштитно друштво од 2010 до 2013. Првата година добро беше, не можам да се пожалам, имаше редовно плата. После почна со неплаќање на придонеси и плата. Последната година имав и проблем - не сакаше да ме одјави, бидејќи имат интерес од законот за вработување на инвалидите.

Маж, 32 години, телесна попреченост

М: Кажете ми кој се најтешките бариери или предизвици со кој се сочувате во животот?

И: Па претежно во ова општество за инвалидите има многу бариери - нема пристапност, има дискриминација и има проблеми и во вработувањето... При вработување лицата со инвалидност немаат никде предност, не се создават услови за нивно вработување - тие се игнорирани и покрај законот кој нуди предности.

Маж, 57 години, телесна попреченост

Кога станува збор за правото на работа на лицата со попреченост од меѓународните стандарди покрај КПЛХ исклучително важен е и Меѓународниот пакт за економски, социјални и културни права. Во рамките на редовното известување по овој Пакт, особено значајни се заклучните согледувања на Комитетот за економски, социјални и културни права донесени по повод иницијалниот извештај за Република Македонија за спроведување на МПЕСКП од 2006 година⁶⁷. Имено, Комитетот упатува конструктивни критики во однос на исклучително високата стапка на невработеност, посебно во однос на *inter alia* лицата со ментална и телесна попреченост (параграф 15) и бара од државата во следниот извештај да вклучи статистички податоци за невработеноста разделени и по попреченост (параграф 35).

Уставот, во својот член 32 го предвидува правото на работа и неговите сродни права. Ова право е со општа намена и предвидува дека секој (вклучително и лицата со попреченост) има право на работа, слободен избор на вработување, заштита при работењето и материјална обезбеденост за време на привремена невработеност (став 1). Дополнително, се наведува дека секому, под еднакви услови, му е достапно секое работно место (став 2), и, притоа, секој вработен има право на соодветна заработувачка (став 3) како и право на платен дневен, неделен и годишен одмор и од сите овие права вработените

⁶⁷ Concluding observations of the Committee on Economic Social and Cultural Rights, UN Doc. E/C.12/MKD/CO/1, from 24 November 2006, <<http://www2.ohchr.org/english/bodies/cescr/docs/E.C.12.MKD.CO.1.pdf>> Пристапено на: 29.10.2014.

не можат да се откажат (став 4). Истите понатаму се доуредуваат со закон и колективни договори (став 5). Член 35 став 3 предвидува дека на инвалидните лица државата им обезбедува посебна заштита како и услови за нивно вклучување во општествениот живот.

Особено се значајни Законот за работни односи и Законот за вработување на инвалидни лица како *lex specialis*, објаснет подолу. Член 6 од Законот за работни односи изрично ја забранува дискриминацијата воопшто, вклучително и по основа на *инвалидност* извршени од страна на физички и правни лица како во јавниот така и во приватниот сектор.

Истиот ги забранува сите форми на дискриминација, вклучително директната дискриминација (член 7 став 2), индиректната дискриминација (член 7 став 3) и вознемирувањето (член 9 и 9-а) на кандидатот за вработување и на работникот. Критика е што Законот не ја предвидува инструкцијата за дискриминација а не ги забранува изрично ниту дискриминациските огласи или изјави врз основ на попреченост. Имено, Законот во својот член 24 став 1 ги забранува изрично дискриминациските огласи или изјави само по основа на полот, наведувајќи дека: „[р]аботодавачот не смее слободното работно место да го објави само за мажи или само за жени, освен ако определениот пол е неопходен услов за вршење на работата“. Ова во иднина треба да се измени и усогласи со меѓународните антидискриминациски стандарди.

Посебно интересна за разгледување е и одредбата од Законот за работни односи во која се наведува дека „[п]ри склучување на договор за вработување кандидатот не е должен да достави доказ за здравствената способност, освен ако работодавачот на своја сметка го испрати на здравствен преглед“ (член 25 став 5), кој се дополнува со следниот став кој вели: „[п]роверката на знаењето, односно способноста на кандидатот или утврдувањето на здравствените способности на кандидатот не смеат да се однесуваат на околностите коишто не се во непосредна врска со работата на работното место за коешто се склучува договорот за вработување“ (член 25 став 6). Овие одредби во целост ги задоволуваат стандардите за заштита од дискриминација на лицата со попреченост, меѓутоа истите се дерогираат ако се земат предвид одредбите, на пример, од Законот за административни службеници (кој се однесува на вработувањето во јавниот сектор) каде се предвидува *општата здравствена способност за работното место* како еден од условите за вработување (член 31 став 1 точка 4). Вака поставена оваа одредба, иако навидум неутрална, сепак, има диспропорционален негативен ефект за лицата со попреченост затоа што целата група *a priori* е оневозможена во конкурирањето за вработување. Иако за некои групи на лица со попреченост овој критериум би бил валиден, сепак, за лицата со телесна или сензорна попреченост овој критериум е крајно дискриминациски. Затоа, треба да се направи разграничување на здравствената состојба и способност од работната состојба и способност кај лицата со попреченост, и истите да не се изедначуваат.⁶⁸

Покрај антидискриминациските одредби, Законот предвидува и посебна заштита за *inter alia* лицата со попреченост (членови 122, 161-162, 164 и 169, 177-178). Покрај посебната заштита на работниците - инвалиди, Законот нуди и заштита на работниците - родители на деца со попреченост. На пример, во согласност со Законот еден од родителите на дете со развојни проблеми и посебни образовни потреби има право да работи со половина од полното работно време, а ова скратено работно време ќе се смета како полно работно време (член 169). Исто така, во согласност со членот 137 став 3 од Законот за работни односи, *inter alia* инвалид, работник со најмалку 60% телесно оштетување и работник кој негува и чува дете со телесен или душевен недостаток има право на уште три работни дена годишен одмор.

⁶⁸ Види: Жанета Попоска, *Вработување на лицата со хендикеп во Република Македонија (правна анализа)*, Полио плус, Скопје, 2013 година, стр.23-24.

Текст број 10, Фактор, 07.10.2014

ПРАВАТА НА ДЕЦАТА СО ПОПРЕЧЕНОСТ ВО РАЗВОЈОТ ГИ ИМА САМО НА ХАРТИЈА

„Тешка е судбината на семејствата кои имаат деца со попреченост во развојот... Едно од нив е и семејството Доневски кое има 25-годишен син со тешка физичка и психичка попреченост во развојот. Мајката Оливера Доневска, која е вработена, досега не го користела правото за 4 часа скратено работно време, бидејќи свекорот и свекрвата и помагале окулу детето. Тие можеле да го чуваат додека таа била на работа. Но, по смртта на свекорот, таа одлучила да го активира решението за скратено работно време. Ова решение, вели Оливера, го добиле уште кога нивниот син бил бебе, во 2009-та година ги обновиле обрасците за евентуално користење, но досега не успеале да го остварат ова право.“

Овде, неминовно треба да се спомне и Законот за вработување на инвалидни лица, во кој во член 1 се наведува дека „[с]о овој закон се уредуваат посебните услови за вработување и работење на инвалидни лица кога самостојно вршат професија или дејност, кај работодавец или има својство на работодавец, како и условите за основање и погодностите за работење на трговското друштво за вработување на инвалидни лица“. Практиката покажува дека со него не се опфатени сите категории на лица со попреченост, особено не оние кои самостојно вршат дејност или професија, односно се занимаваат со слободни активности како, на пример: адвокат, лекар, нотар и слично, кои се оневозможени да ги остварат бенефициите што ги дозволува Законот. Позитивно е што со член 4 од Законот се предвидуваат голем број на стимулативни мерки за подобрување на условите за вработување на лицата со попреченост, како што се: доделување на неповратни средства за вработување на неопределено време на невработено лице со попреченост, приспособување на работното место на кое ќе работи лицето доколку тоа е потребно, набавка на опрема, ослободување од даноци и обезбедување на средства за придонеси, и финансиска поддршка во работењето. Стимулативните мерки се валоризирани во број на месечни плати кои како неповратни средства се исплаќаат од Посебниот фонд формиран во согласност со овој закон. Ова се принципиелно добри решенија кои се класифицираат како афирмативни мерки. Сепак, истите треба да има можност да се преиспитуваат од страна на судот во конкретен случај, со цел да се оцени нивната целисходност, посебно имајќи предвид дека постои сериозна загриженост за можна злоупотреба од страна на работодавците, посебно на заштитните друштва.

Создавањето на можности за вработување на лицата со попреченост неминовно опфаќа и обезбедување на соодветно приспособување за оваа група на лица во процесот на интервјуирање при вработувањето, како и на работното место (за повеќе информации види погоре во делот I. Општи одредби со хоризонтална примена, 2.1. Разумно прилагодување).

Од аспект на антидискриминација, дискутабилна е одредбата во членот 4-а став 5. Имено, истиот предвидува дека „[и]нвалидно лице може да биде работодавец или да врши работа на одговорно лице кај работодавец, доколку добие позитивно мислење од Комисијата при Министерството за труд и социјална политика ...“ Иако, се смета дека целта на законодавецот не била да ги дискриминира лицата со попреченост, туку постапувал заштитнички спрема нив, сепак, вака поставена одредба со која се бара наод и мислење за способност на лицето со попреченост за вршење на раководни функции е дискриминациска и треба да се напушти. Истата претставува училиштен пример за дискриминација во појавна форма вознемирување, заснована врз закон.

Посебно интересно за разгледување е прашањето на заштитните работилници. Со Законот и двата правилника кои произлегуваат од него се регулира прашањето на вработувањето на лицата со попреченост во заштитните работилници. Заштитните друштва се ослободуваат од плаќање на данок од добивка и сите давачки од добивката, а вработените во заштитното друштво, кои не се лица со попреченост, се ослободуваат од

плаќање на персонален данок на доход а средствата за придонеси за пензиско и инвалидско осигурување ги обезбедува државата. Позитивно е да се напомене што ангажирањето во заштитните работилници се смета за редовно вработување во согласност со националното законодавство. Меѓутоа, не треба да се заборава дека вработувањето во заштитните друштва треба да биде преодно решение кон целосно вработување на отворениот пазар на трудот на лицата со попреченост и притоа не треба да го дерогира ова второво како и вработувањето во јавниот сектор.

Моментално се работи на измени на Законот за вработување на инвалидизирани лица⁶⁹ во насока на воведување на квотен систем за вработување на лица со попреченост како и законско уредување на професионалната рехабилитација на овие лица. Имено, се предлага секое претпријатие од јавен и приватен сектор кој има над 35 вработени да има обврска да вработи лице со попреченост и притоа квотата да изнесува не помалку од 2% ниту повеќе од 6% од вкупниот број на вработени, во зависност од дејноста која ја врши работодавачот (предлог член 7). Оваа обврска не е предвидена за ново основаните претпријатија до истекот на 24 месец на основањето како и на странските, дипломатски и конзуларни преставништва и друштва. Доколку работодавачот не вработи лице со попреченост а има таква обврска должно е да плаќа паричен надоместок (предлог член 8). Позитивно е што и во дефинирањето на лицата со попреченост (наречени *лица со инвалидност*) се применува пристапот заснован на социјалниот модел (предлог член 2 став 1), но претсавува проблем потребата за докажување на попреченоста (предлог член 6 став 1 точка 1). За жал, предлог законот не ги надминува недостатоците поврзани со дискутабилната одредбата во членот 4-а став 5 со која се бара позитивно мислење од Комисија ако лицето со попреченост сака да биде работодавец или да врши работа на одговорно лице кај работодавец (предлог член 11 став 4). Остануваат и сите одредби поврзани со заштитните друштва, притоа пропуштајќи ја можноста за целосна интеграција на отворениот пазар на трудот на лицата со попреченост.

Текст број 11, Капитал, 25.12.2014

КОМПАНИИТЕ ИСПЛАШЕНИ ОД НОВИТЕ ИЗМЕНИ – ИЛИ ДА ВРАБОТАТ ЛИЦА СО ИНВАЛИДИТЕТ ИЛИ ДА ПЛАЌААТ 150 ЕВРА МЕСЕЧНО

„Преку 3.000 фирми во Македонија ќе мора да вработат барем едно лице со хендикеп или месечно да плаќаат надоместок од 150 евра. Според последните информации на Државниот завод за статистика, во земјава има вкупно 3.278 компании кои имаат повеќе од 35 вработени лица, за кои всушност и се однесува новата законска обврска која произлегува од новиот предлог-закон за вработување на лица со хендикеп. Односно сметано по квоти, најмалку 2%, или најмногу 6%, од вкупниот број вработени во секоја фирма која има над 35 вработени, треба да бидат лица со хендикеп.“

Основен документ и рамка во која се дефинирани политиките на вработување е Националната стратегија за вработување 2015, во која, за жал, меѓу дефинираните приоритетни цели не е изрично опфатено зголемувањето на стапката на вработеност на лицата со попреченост. Ова само уште еднаш го покажува отсуството на стратешки пристап кон оваа група на лица⁷⁰.

И покрај постојното законодавство и национални политики, бројот на вработените лица со попреченост наспрема целата вработена популација во Република Македонија е доста мал. Имено, според податоците од Државниот завод за статистика, во 2011 година бројот на вработените лица со попреченост изнесувал 2.394 од кои 814 биле жени, а дополнително на ова бројот на лицата со попреченост кои биле на рехабилитација е 147 од

⁶⁹ Предлог Закон за вработување на лица со инвалидност, МТСП, октомври 2014 година. Според предлог член 40, Законот се планира да се применува од 1 јануари 2015 година, додека одредбите поврзани со квотниот систем и професионалната рехабилитација на лицата со попреченост ќе започнат со примена од 1 јануари 2016 година.

⁷⁰ Види: Жанета Попоска, Беким Кадриу, Ленче Коцевска, Елена Кочоска, *Анализата на дискриминациските практики во областа на вработувањето и работните односи*, ОБСЕ и МТСП, Скопје, 2013 година, стр.72.

кои 42 биле жени⁷¹. Според податоците добиени од Агенција за вработување, во 2010 година невработените лица со ментална и телесна попреченост се распоредени во сите возрасни групи (од 15 до 60 години и повеќе) и кои во голем број се со ниска квалификација, односно 1.569 лица, а со високо и вишо образование се само 35.

Како што објаснивме и погоре, лицата со ментална попреченост следени од лицата со физичка попреченост се најмногу дискриминирани при вработувањето поради постоењето на бројни предрасуди спрема овие лица. Ова се потврдува и со други истражувања кои покажуваат дека лицата со попреченост не се прифатени како вработени на еднаква основа со другите, која се манифестира преку добивање на помала плата за иста работа, помали шанси за унапредување и вознемирување на работното место⁷². Вкупно 25,9% од испитаните лица со физичка попреченост сметаат дека биле дискриминирани на работното место, со тоа што сметале дека најчесто дискриминирани се лицата кои припаѓаат на возрасната група од 35 до 49 години. Она што е интересно за ова истражување е што ја проблематизира и повеќекратната дискриминација и тоа на жените со физичка попреченост и постарите лица (над 50-годишна возраст) со физичка попреченост⁷³. Од истражувањата кои се извршени, посебно за лицата со физичка попреченост се покажало дека 55,8% од вкупно вработените лица со физичка попреченост сите се вработени во заштитните друштва, и тоа најголем број од нив во оние кои се занимаваат со давање на услуги (40%). Истражувањето покажало дека жените со телесна попреченост најчесто се вработуваат во заштитните друштва (49,1%) а потоа на отворениот пазар на трудот (27,8%), додека мажите со телесна попреченост најмногу се вработуваат на отворениот пазар на трудот (33,3%) а потоа во заштитните друштва (30%). Вработувањето во јавниот сектор е многу мало и изнесува 2,6%.⁷⁴

Препораки:

- Да се измени и усогласи Законот за работни односи со меѓународните стандарди преку предвидување на инструкцијата за дискриминација, изрично забранување на дискриминациските огласи или изјави по основа на попреченост, како и воведување на одредба која ќе предвидува разумно прилагодување за лицата со попреченост.
- Да се направи разграничување на здравствената состојба и способност од работната состојба и способност кај лицата со попреченост, и истите да не се изедначуваат.
- Преиспитување на критериумот општа здравствена состојба, кој го ограничува пристапот на лицата со попреченост до работните места во државната администрација, судството и адвокатурата, и негова целосна индивидуализација во склад со членот 25 од Законот за работни односи, односно ставање на овој услов во контекст на самата професија.
- Согласно Законот за вработување на инвалидни лица, потребно е државата да го гарантира обезбедувањето на средствата за Посебниот фонд, кои ќе се користат непречено за обезбедување на разумно прилагодување за лицата со попреченост на работното место.
- Да се измени одредбата во членот 4-а став 5 од Законот за вработување на инвалидни лица која предвидува дека инвалидно лице може да биде работодавец или да врши работа на одговорно лице кај работодавец само доколку добие позитивно

⁷¹ Државен завод за статистика, Број 2.4.11.16, 2011 година, стр.28-29.

⁷² Види: *Вработување на лица со инвалидност во услови на транзиција*, НВО Ергос, Скопје, 2003 година, <<http://www.nvoinfocentar.org.mk/event.asp?site=nvo&menu=3&lang=mak&id=92>> Пристапено на: 30.10.2014.

⁷³ Види: Весна Јованова, Сунчица Димитријоска, Стеван Томовски, и Миодраг Игњатовиќ, *Положбата на лицата со телесен инвалидитет на пазарот на трудот, студија од истражување*, со поддршка на УНИФЕМ, Скопје, декември 2009 година.

⁷⁴ Види: Весна Јованова, Сунчица Димитријоска, Стеван Томовски, и Миодраг Игњатовиќ, *Положбата на лицата со телесен инвалидитет на пазарот на трудот, студија од истражување*, со поддршка на УНИФЕМ, Скопје, декември 2009 година.

мислење од Комисијата при Министерството за труд и социјална политика, затоа што е дискриминациска.

- Да се преземат мерки вработувањето во заштитните друштва да биде преодно решение кон целосно вработување на отворениот пазар на трудот на лицата со попреченост.
- Да се изгради стратешки пристап кон лицата со попреченост посебно во Националната стратегија за вработување во која за жал, меѓу дефинираните приоритетни цели не е изрично опфатено зголемувањето на стапката на вработеност на лицата со попреченост.

VI. СООДВЕТЕН ЖИВОТЕН СТАНДАРД И СОЦИЈАЛНА ЗАШТИТА

Уставот ја дефинира Република Македонија како социјална држава, што е изградена врз хуманизмот, социјалната правда и солидарноста. Во член 35 е наведено: „[Р]епубликата се грижи за социјалната заштита и социјалната сигурност на граѓаните согласно со начелото на социјална праведност“. Дополнително, Републиката гарантира право на помош на немоќните и неспособни за работа граѓани и обезбедува посебна заштита на инвалидните лица и услови за нивно вклучување во општествениот живот (член 35 став 3). Со овој член државата ги издвојува луѓето со попреченост (наречени *инвалидните лица*) како посебна група граѓани на кои им е неопходна посебна заштита. Овој член имплицира дека со оглед на специфичноста на лицата со попреченост неопходни се посебни мерки, односно афирмативни акции за остварување на формалната еднаквост, која е уставно загарантирана категорија.

VI.1. Социјална заштита

М. Дали земате мобилност, надоместок за мобилност тие 7.000 денари?

И: Не, не, чекам веќе една година и не може никој да ме убеди дека нема комисија. Не може да нема комисија. И мислам дека е нефер и неправда таков однос.

Маж, 46 години, телесна попреченост

И. Јас кога аплицирав за туѓа нега... вика да туѓата нега ја даваме за придружник... викам најдете ми човек кој за 4.000 ден. ќе дојде во 05 часот, зошто во 05.10 имам автобус и што ќе ме носи на работа и да дојде да ме земе во 15 часот за овие пари. ОК ја давам туѓата нега. Значи смешна е цената.... државата сака да ни помогне. Она сака ама не е доволно.

Маж, 54 години, лице со оштетен вид

И. Јас сум направила толку години, не сум оздравела – сега ќе оздравувам, така? И сега секоја година јас морам да носам документи, да собирам, дали земам пензија, дали сум имала имот... кој ќе ми остави имот? Ако имам имот, тешки да имам, ќе го продадам и ќе имам пари. Не ми треба 3.000 да ми даваш ти, така?

Жена 55 години, телесна попреченост

И. Јас без родителите не можам да се движам сам, ако тие ме однесат надвор јас ќе бидам изваден ако не, не. Јас принуден сум да седам дома, психичката поддршка е многу битна бидејќи малку се тие што соработуваат со нас, а ние тоа ја добиваме само од родителите. Испаѓа тоа дека ние цел живот сме зависни од родителите.

Маж, 40 години, телесна попреченост

И: Еве, на пример, моите никогаш не ми пререкле дека треба негде да ме носат. Меѓутоа, некогаш осеќам дека мајка ми е преморена, а јас сум се договорила негде да излезам вечерта. Она нема да ми каже ништо она ќе ме однесе ама јас се чувствувам лошо, затоа што ја малтретирам, ја малтретирам ... нејзе не и е проблем да ме однесе... меѓутоа, приметувам кога е уморна, жал ми е не сакам да ја малтретирам баш, ама тоа е единствениот начин за жал да стигнам до местото каде што сакам да стигнам.

Жена, 20 години, лице со оштетен вид

И: Мој е станот, подарок од татко ми. Не можев да конкурирам за отпишување на долгови бидејќи имам долгови во банка. Не можев да конкурирам бидејќи живеам со моите, со родителите. Се бара вкупни примања на домаќинство. Јас и мојата сопруга, татко ми и мајка ми се семејство... ние сме фамилија. Но бидејќи надминувавме 10.000 над лимитот не можевме да ги отпишеме долговите. Не можев да конкурирам, ни да помислам да конкурирам.

Маж, 46 години, телесна попреченост

Социјалната заштита е составена од услуги и бенефиции од даночно финансираниот систем за социјална заштита, и тоа: социјална превенција (која според законот за социјална заштита вклучува едукативно-советувалишна работа, развивање на формите на самопомош, волонтерска работа итн.), институционална заштита, вон-институционална заштита и парична помош, како и од систем за социјално осигурување заснован на придонеси (пензиско и инвалидско осигурување, здравствено осигурување и осигурување во случај на невработеност). Законот за социјална заштита⁷⁵ под инвалидно лице подразбира „[л]ице со ментална или телесна попреченост“ (член 17). Законот предвидува општа анти-дискриминациона клаузула, но за жал попреченоста не е опфатена како посебен дискриминаторски основ, што претставува голем недостаток, имајќи предвид дека големиот број на права и бенефиции произлегуваат токму од овој закон.

Право на социјална помош (член 45), може да оствари лице кое е способно за работа и домаќинство материјално необезбедено, кое не поседува имот и имотни права и остварува приходи пониски од износот на социјалната помош. Висината на социјалната парична помош за носителот на правото изнесува 2.334 денари (член 47). При остварувањето на ова право се зема предвид просечниот месечен приход на сите членови во заедницата (член 46). Право на постојана парична помош има лице неспособно за работа и материјално необезбедено, кое не може да обезбеди средства за својата егзистенција врз основа на други прописи. Неспособноста за работа за лицата со попреченост над 26-годишна возраст (став 2) е утврдена со наод, оценка и мислење од страна на стручна комисија. Покрај неспособноста за работа важен индикатор е и материјалниот статус, при што барателот, односно членовите во неговото семејство не треба да имаат месечен приход поголем од 5.000 денари по лице (член 57). Паричен надоместок за помош и нега од друго лице согласно член 72 став 1 има: „[л]ице над 26-годишна возраст, со умерени, тешки и длабоки пречки во менталниот развој, лице со потешка и најтешка телесна попреченост, потполно слепо лице, како и лице со трајни промени во здравствената состојба, на кое му е неопходна помош и нега од друго лице заради тоа што не може само да ги задоволува основните животни потреби, доколку ова право не може да го оствари врз основа на други прописи“.

Согласно член 84-а став 1, со законот се обезбедува додатокот за слепило и мобилност за: „[п]отполно слепо лице, за лице со 100% телесен инвалидитет кое самостојно користи инвалидска количка или лице со квадриплегија или со умерени, тешки и длабоки пречки во менталниот развој кое користи инвалидска количка, над 26 годишна возраст“. Месечниот износ на додатокот изнесува 7.000 денари, само доколку годишен нето приход на лицето по сите основи изнесува најмногу до вкупниот годишен износ на просечни нето месечни плати исплатени за секој месец за претходната година (член 84-а став 9). Од друга страна, додатокот за глувост (член 84-б став 1), се обезбедува за: „[т]отално глуво лице над 26 години коешто има потполно згасната слушна перцепција и истото не може да ги задоволи своите животни потреби без толкувач на знаковен јазик“. Износот на додатокот за глувост изнесува 4.000 денари (член 84-б став 5), и истиот може да се обезбеди само ако годишниот нето приход по сите основи на лицето изнесува најмногу до вкупниот годишен износ на просечни нето месечни плати исплатени за секој месец за претходната година (член 84-б став 4).

⁷⁵Закон за социјална заштита, Сл.в.бр. 79/09, 36/11, 51/11, 166/12, 15/13, 79/13, [Пречистен текст: 148/13], 164/13, 187/13, 44/14, 116/14.

Средствата од сите форми на парични давања од областа на социјална заштита не се доволни за задоволување на основните егзистенцијални потреби на лицата кои ги користат овие видови заштита. Поради ова, корисниците на паричните бенефиции, и покрај тоа што се заштитени со правата од областа на социјалната заштита сè уште се наоѓаат под социјален ризик. Дополнително, состојбата на корисниците е отежната поради обезбедување на потребната документација, и добивање на мислења од ист профил на специјалисти групирани во различни комисии за остварување на различна бенефиција за кои секој корисник мора да плати, согласно законот⁷⁶.

Неповалната положба на лицата со попреченост со возрасната граница и можноста да ги користат социјалните бенефиции пред и после 26 годишна возраст беше предмет и на две иницијативи до Уставниот суд поднесени од страна на Мрежата за заштита од дискриминација⁷⁷, каде што се побара од Уставниот суд да утврди дека додатокот за мобилност треба да се однесува на сите лица со 100% телесна попреченост без разлика дали се под или над 26-годишна возраст и без разлика дали се служат со инвалидска количка или воопшто не се користат со истата. Со решение од 25 септември 2013 г., Уставниот суд утврди дека не се поведува постапка за оценување на уставноста на оспорената законска одредба, додека по основ на втората иницијатива Судот оценил дека е во рамките на уставното овластување на законодавецот да го определува нивото на социјалната сигурност на граѓаните.

Права на парична помош од социјална заштита се предвидени и за биолошките семејства и згрижувачите на лицата со попреченост. Карактеристично и за овој тип на парична помош е тоа што биолошките семејства се ставени во целосна неповолна положба⁷⁸. Имено згрижувачот, покрај надоместоците за згрижување на децата/ лицата со попреченост имаат и право на парична помош во висина од 8.000 (член 71-а став 3) и право на пензија, додека биолошките семејства не можат да остварат никаква поддршка од страна на државата. А сето тоа води кон забавување на процесот на деинституционализација, односно недоволните средства на биолошките семејства за егзистенција и ги поттикнува да ги сместуваат лицата со попреченост во институции⁷⁹.

Во Законот за заштита на децата⁸⁰ се предвидени парични бенефиции за децата со попреченост, до 26 годишна возраст. Имено, правата за социјална заштита вклучуваат: 1) детски додаток; 2) посебен додаток; 3) еднократна парична помош за новороденче; 4) партиципација; и 5) родителски додаток за второ, трето и четврто дете. Посебен детски додаток (ПДД) е „[м]есечен паричен надоместок за дете со специфични потреби кое има пречки во телесниот или менталниот развој до 26 години живот“ (член 24). Висината на посебниот додаток изнесува 4,346 денари за едно дете (член 27). Со вака поставената граница за деца со попреченост во овој закон, се ограничува правото на лицата со попреченост да ги користат паричните бенефиции предвидени со законот за социјална заштита, кои се предвидени за лицата со попреченост над 26 годишна возраст.

Вон-институционалната заштита што се остварува во или преку центарот за социјална работа опфаќа право на: прва социјална услуга на корисници на социјална заштита, помош на поединец, помош на семејство, домашна нега и помош на поединец и на семејството, дневно и привремено прифаќање и згрижување како помош на поединец и семејство, сместување во згрижувачко семејство, сместување во мал групен дом и организирано живеење со поддршка.

⁷⁶ Види: Елена Кочоска, Звонко Шаврески, *Истражувачки проект: Цена на чинење*, Полио плус, 2011 година, стр.35.

⁷⁷ Извештај на мрежата за заштита од дискриминација, 2013 година, стр.37-39

⁷⁷ <http://www.soros.org.mk/CMS/Files/Documents/izvestaj-mreza_za_zastita_od_diskriminacija1.pdf> Пристапено на 01.11.2014.

⁷⁸ Види: Хендикеп – слојувалка што недостасува, *Приказ на состојбата на лицата со хендикеп*, Полио плус, 2012 година.

⁷⁹ Види: Виолета Влаховиќ, Анита Војновска Наумовска, Елена Грозданова, Атула Касуми, Тања Кикерекова, Билјана Сајковска, Зорица Стаменковска, Владимир Стојановиќ, Јована Тренчевска, Ипек Усеинова, Нермина Факовиќ, Светлана Цветковска, *Водич за спроведување на националната стратегија за еднаквост и недискриминација врз етничка припадност, возраст, ментална и телесна попреченост и врз полово основа*, Британски совет во Македонија, 2013 година, стр.50, <http://www.britishcouncil.mk/sites/britishcouncil.mk/files/vodic_nsen_mk.pdf> Пристапено на: 21.10.2014.

⁸⁰ Закон за заштита на децата, Сл.в.бр. 23/13, 12/14, 44/14, 144/14.

Според Законот за локална самоуправа, општините имаат и надлежности во областа на социјална заштита и заштита на децата (детски градинки) и домови за стари лица и други надлежности во социјалната сфера. Овој процес досега е инициран само во преносот на обврски од централно на локално ниво во доменот на заштитата на старите лица и детската заштита. Во останатите области на општините им е дадена можност за нудење на социјални услуги, согласно нивните планови и програми. Но во пракса, повеќето општини, покрај финансиските, немаат ниту административни капацитети да се соочат со овој предизвик а паралелно во оние општини, во коишто постојат дневни центри, сè уште не ја презеле надлежноста врз нив, поради непостоење обврзувачки одредби во законот⁸¹.

Дополнителни закони кои исто така предвидуваат одредени права од социјалната заштита и сигурност, а се однесуваат за лицата со попреченост се Законот за цивилните инвалиди од војната и Закон за посебните права на припадниците на безбедносните сили на РМ и на членовите на нивните семејства. Преку овие закони се обезбедуваат различни бенефиции за лицата со попреченост, не по основ на самата попреченоста, туку по причината на здобивање на попреченоста⁸². Покрај овие мерки исто така, значајно е да се спомене и пензиско и инвалидското осигурување. каде ивалидноста може да настане како последица на болест, повреда надвор од работа, повреда при работа или професионално заболување. Врз основа на вака поставената дефиниција за настанување на инвалидноста произлегуваат и правата за остварувањето на инвалидската пензија.

Текст број 12, Канал 77, 17.12.2014

НИЗА АКТИВНОСТИ ЗА ИНКЛУЗИЈА НА ЛИЦАТА СО ПОСЕБНИ ПОТРЕБИ

„И учителите и родителите на деца со посебни потреби со свои пари купуваат материјали и алатки за едукација, бидејќи Дневниот центар за деца со посебни потреби што функционира во рамки на една од штипските градинки често не располагаат со нив во доволно количини.“

VI.2. Домување

Најважните прописи во сферата на домувањето се Законот за домување⁸³, Закон за градење⁸⁴, Законот за просторно и урбанистичко планирање⁸⁵, Законот за стопанисување со станбениот и деловниот простор⁸⁶, Законот за локалната самоуправа⁸⁷. Споменатите прописи се операционализираат преку посебна Програма за ранливите групи (меѓу кои спаѓаат и лицата со попреченост) изготвена од страна на Министерството за транспорт и врски. Со Проектот за домување на социјално ранливи групи – Ф/П 1674 (2009) предвидено е да се изградат и да се распределат вкупно 1.754 стана во 32 станбени згради во 26 градови на територијата на државата.

Со Законот за социјална заштита е регулирано и правото на парична помош за социјално домување (член 83). Начинот на остварување на ова право за лицата корисници на постојана парична помош со акт ги определува советот на општината, на Градот Скопје и на општините во градот Скопје (член 83 став 3), а за лицата кои до 18-годишна возраст имале статус на дете без родители и без родителска грижа, а најмногу до 26-годишна возраст, со опш акт ги определува министерот. Во постоечкиот систем не се предвидени

⁸¹ Види: *Механизми за обезбедување на социјални услуги во Македонија*, Министерство за труд и социјална политика и ГИЗ, 2011 година, стр.24, <http://www.nacionalnakomisija.gov.mk/sites/default/files/prikachyvanja/studija_mehanizmi_za_obezbeduvanje_na_socijalni_uslugi_vo_makedonija.pdf> Пристапено на: 20.11.2014

⁸² Види: *Хендикеп – слојувалка што недостасува, Приказ на состојбата на лицата со хендикеп*, Полио плус, 2012 година.

⁸³ Закон за домување, Сл.в.бр. 99/09, 57/10, 36/11, 54/11, 13/12, 55/13, 163/13.

⁸⁴ Закон за градење, Сл.в.бр. 130/09, 124/10, 18/11, 36/11, 54/11, 13/12, 144/12, 25/13, 79/13, 137/13, 163/13.

⁸⁵ Закон за просторно и урбанистичко планирање, Сл.в.бр. 51/05, 137/07, 151/07, 91/09, 124/10, 18/11, 53/11, 144/12, 55/13, 163/13.

⁸⁶ Закон за стопанисување со станбениот и деловниот простор, Сл.в.бр. 2/94.

⁸⁷ Закон за локалната самоуправа, Сл.в.бр. 5/02.

дополнителни мерки што ќе го овозможат поефикасно и пефективно процесот на домување за лицата со попреченост. Истовремено, на ова прашање е надоврзано и обезбедувањето на стандардите за непречен пристап како и нивно спроведување при изградбата на домовите согласно потребите на граѓаните со попреченост, како и обезбедување на континуирана обука за стандардите за пристапност и достапност и универзалниот дизајн. Покрај тоа, политиките за домување треба да се додефинираат на национално ниво со цел да обезбедат не само куќа, но и адекватни станбени услови како предуслов за социјално вклучување.

Текст број 13, Дневник, 20.11.2014

ПРИНУДНО РАСЕЛЕНА ПОРАДИ ЗАКОНОТ ЗА ДОМУВАЊЕ

„Поради исклучена струја во влезот во зградата, лифтовите не работат, и лице со попреченост кое живее на осмиот кат во зградата не може да слезе. Уште повеќе, на реакцијата на лицето со попреченост станарите одговараат дека е подобро да се исели кај роднини додека другите не ги платат сметките.“

VI.2.1. Деинституционализација

Правото на сместување во згрижувачко семејство, согласно член 32, се обезбедува на: [л]ице со умерени и тешки пречки во менталниот развој, лице со длабоки пречки во менталниот развој и лице со трајна телесна попреченост на кое му е потребно трајно згрижување и нега, возрастна лице со телесна попреченост и лице со пречки во менталниот развој, кое не е во состојба само да се грижи, а поради станбената и семејната положба нема можност да му се обезбеди заштита на друг начин. Изборот на згрижувачкото семејство и видот на сместувањето го прави Центарот за социјални работи (член 33). Згрижувачкото семејство добива месечен надоместок за трошоците за сместеното лице во висина од 6.000 денари за лице со попреченост и надоместок за згрижување во висина од 2.500 денари за лице со попреченост. Дополнително, предвидено е и пензиско и инвалидско осигурување и здравствена заштита за згрижувачите (член 37).

Право на живеење во мал групен дом, согласно член 39, има: „[д]ете со пречки во менталниот или телесниот развој, лице со ментална или телесна попреченост, кое нема соодветни услови за живеење во своето семејство, кое нема семејство или од други причини му е потребно сместувањето во мал групен дом“. Право на организирано живеење со поддршка, согласно член 40, има лице со ментална или телесна попреченост, самостојно и организирано живеење во посебна станбена единица со постојана или повремена помош од стручни или други лица во остварување на основните животни потреби, социјални, работни, културни, рекреативни и други потреби. Нивото на поддршката се определува во согласност со потребите, видот и степенот на попреченоста на корисникот (член 40 став 2).

Покрај вон-институционалната заштита, со Законот е регулирана и институционална заштита која опфаќа, меѓу другото, и право на сместување во установа за социјална заштита (член 43). Ова право може да го оствари лице кое нема соодветни услови за живеење во своето семејство или од други причини му е потребно сместување во установа за социјална заштита, а не може да се примени друг облик на социјална заштита.

Според достапните податоци до 1 јануари 2011 година, 22.684 лица со попреченост добиваат социјални бенефиции и/или социјална помош, од кои 6.568 се деца (3.296 со интелектуална и 3.272 со телесна попреченост), а 16.116 се возрасни (18+)⁸⁸. Сè повеќе лица со умерена и тешка интелектуална попреченост се згрижени во центрите за дневен престој кои се лоцирани во различни општини низ целата земја. Дневните центри обезбедуваат секојдневно сместување, нега, исхрана, психосоцијална рехабилитација и реедукација, советување за лица со умерена и тешка попреченост (претежно деца на возраст од 5-18). Постојат 23 дневни центри и тие се претежно лоцирани во урбани области.

⁸⁸ Види: *Социјална заштита на деца, млади и возрасни лица 2013-2014*, Државен завод за статистика, Публикација број 2.4.13.18 763, 2013 година.

Исто така, Министерството учествува во финансирањето на 4 дневни центри за возрасни лица со умерена и тешка ментална попреченост, раководен од страна на НВО Порака.

Во пракса самиот процес на деинституционализација се соочува со голем број на проблеми. Една од препораките на Народниот правобранител е да се продолжи процесот на деинституционализација со воведување на задолжителен подготвителен период за корисникот при што ќе се почитува и мислењето на корисникот. Оваа препорака доаѓа после увидот дека „еден корисник кој со процесот на деинституционализација бил префрлен во дневен центар надвор од Заводот, но не можел да се привикне на новите услови. Заради немањето доволен период на адаптација лицето не прифаќало да остане во дневниот центар, при што било вратено видно вознемирено“⁸⁹.

Истовремено, неадекватните услови за сместување на лицата со попреченост во резиденционалните институции е посочено како доста загрижувачки. Имено, при увидот од страна на Народниот правобранител во С.З, Бања Банско било „[з]атекнато глвонемо дете кое заради својата попреченост, било врзано со јаже за креветот, а воедно во заводот беа сместени и едно дете во социјален ризик, едно лице со ментална попреченост, како и лице со психички растројства, но без телесен инвалидитет“⁹⁰. Слична е констатцијата и при увид во С.З. Демир Капија⁹¹.

За инситуционалната заштита, државата издвојува големи парични средства, кои сепак во реалноста не овозможуваат достоинствен живот на лицата со попреченост⁹².

Истражувањата покажуваат дека, лицата со попреченост се најмногу дискриминирани при обезбедувањето на соодветно домување и нивно вклучување во заедницата, поради постоењето на бројни предрасуди спрема овие лица. Имено, лицата со интелектуална попреченост би им пречеле како соседи на 27% од анкетираната популација, лицата со физичка попреченост се повеќе прифатливи како соседи од оние со интелектуална попреченост⁹³. На локално ниво не постои соодветна инфраструктура, а ниту соодветен механизам за издвојување на средства за социјална заштита која нема да биде сведена само на материјална заштита, туку и на други аспекти во сферата на социјалната инклузија⁹⁴. Дополнително, и покрај тоа што резиденцијалните установи⁹⁵ се неопходен облик на сместување, сепак во пракса има потреба од нови форми на услуги⁹⁶, како и надминување на застарениот систем на проценка на „специфичните“ потреби на лицата со попреченост.

Текст број 14, Дневник, 20.11.2014

ЛИЦАТА СО ПОПРЕЧЕНОСТ И НИВНИТЕ СЕМЕЈСТВА МАРГИНАЛИЗИРАНИ

„Семејствата што ќе згрижат лице со попреченост добиваат пари од државата и стекнуваат право на пензија, но биолошките семејства не добиваат ништо, се жалат родители на деца со попреченост.“

⁸⁹ Годишен извештај на Народниот правобранител 2013, стр.73.

⁹⁰ Годишен извештај на Народниот правобранител 2013, стр.35-36.

⁹¹ Годишен извештај на Народниот правобранител 2013, стр.59.

⁹² Види: Звонко Шаврески, Елена Кочоска, *Бела Книга-Институционализацијата - наша реалност*, 2009 година, стр.30.

⁹³ Види: Виолета Влаховиќ, Анита Војновска Наумовска, Елена Грозданова, Атула Касуми, Тања Кикерекова, Билјана Сајковска, Зорица Стаменковска, Владимир Стојановиќ, Јована Тренчевска, Ипек Усеинова, Нермина Факовиќ, Светлана Цветковска, *Водич за спроведување на националната стратегија за еднаквост и недискриминација врз етничка припадност, возраст, ментална и телесна попреченост и врз полово основа*, Британски совет во Македонија, 2013 година, стр.25, <http://www.britishcouncil.mk/sites/britishcouncil.mk/files/vodic_nsen_mk.pdf> Пристапено на: 21.10.2014.

⁹⁴ Види: *Децентрализација на социјалната заштита во Република Македонија – фактичка состојба, предизвици и можности на локално ниво*, МТСП, 2012 година, стр.39.

⁹⁵ Види: *Извештај од истражување за состојбите во однос на имплементацијата на Конвенцијата на ОН за правата на лицата со попреченост*, Порака, 2012 година, стр.20.

⁹⁶ Види: *Студија за сиромаштијата и социјалната исклученост во Република Македонија: Локални социјални проблеми и потреби*, МТСП, 2011 година, стр.213 и стр.221.

VI.3. Соодветен животен стандард

Покрај мерките за социјална заштита, од страна на државата се преземаат и дополнителни мерки се со цел спречување и надминување на основните социјални ризици. Под социјален ризик се подразбираат: ризици за здравјето (болест, повреда и инвалидност); ризици на старост и стареење; ризици на еднородителско семејство; ризици од невработеност, губење на приход за издржување по основа на работа и слично; ризици од сиромаштија и ризици од друг вид на социјална исклученост.

Овде треба да споменеме два значајни документи: Националната стратегија за намалување на сиромаштијата и социјалната исклученост 2010-2020 и Националната програма за развој на социјалната заштита 2010-2020, во која се инкорпорираат и мерки за унапредување на состојбата на лицата со попреченост.

Програмата пак, за условен паричен надоместок за средно образование, донесена од страна на Владата, има за цел „подобрување на пристапот и квалитетот на образованието за ученици во средно образование за домаќинства кои се корисници на право на социјална парична помош“.

Друга значајна реформа во образовниот процес е дисперзирањето на студиите од високото образование на локално ниво, како и законските одредби за студентски домови⁹⁷, каде 40% од вкупниот број на расположивите места во домовите се за студенти за кои вкупните приходи во семејството се до нето минималната плата утврдена во Република Македонија, *inter alia* и за студенти деца со посебни потреби. И покрај солидниот пристап од страна на законодавецот со воведување на афирмативна мерка за обезбедување на место во студентските домови, сепак во пракса, во поглед на недискриминацијата при добивањето на легла во студентските домови⁹⁸, 53,79% од студентите наведуваат дека најчестата дискриминација е со политичка позадина, додека 21,4% се изјасниле дека се соочуваат со дискриминација по основ на физичка и ментална попреченост а 14,7 % по здравствен статус.

Проблемите на сиромаштијата и социјалната исклученост претставуваат сериозна пречка, пред се' имајќи предвид дека истите се во причинско последична врска со попреченоста. Заложбите за нивно ефективно надминување неопходно треба да се засноваат врз сеопфатни истражувања и анализи. За жал, во студиите кои се направени за сиромаштијата и социјалната исклученост, лицата со попреченост често не се опфатени.

Препораки:

- Измена на Законот за социјална заштита, и подзаконските акти во насока на воведување на попреченоста во основите во анти-дискриминациската клаузула, како и целосна промена на пристапот кон лицата со попреченост од медицинско милосрдено дефектолошки пристап кон пристап заснован на човекови права. Дополнително, законот има потреба од промени во пристапот и разграничувањето на сервисите и услугите од обични парични бенефиции.
- Донесување на *lex specialis* за правата и достоинството на лицата со попреченост заради системска координација на прашањето на попреченоста на микро и макро ниво.
- Воспоставување и носење на Политика за сеопфатен систем на услуги за поддршка со конкретно прецизирање на инструментите за контрола и координација. Дополнително

⁹⁷ Конкурс за студиската 2014/2015 година за прием во државните студентски домови и други соодветни објекти за сместување во Република Македонија, <<http://www.hiljadnikov.com.mk/KONKURS%202014-2015.pdf>> Пристапено на 25.11.2014.

⁹⁸ Види: Наташа Бошкова, Жарко Трајаноски, *Анализа на документи и на политики на универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје за степенот на вклученост на принципот на еднакви можности и на недискриминација*, Коалиција Сексуални и здравствени права на маргинализираните заедници, 2013 година, стр.15, <<http://issuu.com/youthportalweb/docs/70e13562b620d711>> Пристапено на 01.11.2014.

треба да се развијат и востановат нови сервиси и услуги, како и профили кои ќе излезат во пресрет на потребите на граѓаните со попреченост.

- Воведување на нов пристап кон категоризирање на лицата со попреченост, при што ќе се запази пристапот заснован на човекови права и ќе се овозможи активно учество на лицата со попреченост во Комисиите за категоризирање на лицата со попреченост.
- Развој и унапредување на системот за превенција на социјална исклученост преку: проширување на претшколското образование за поголем пристап, зголемена достапност на основното образование за деца со попреченост и намалување на бројот на ученици со попреченост кои го напуштаат образовниот процес преку зајакнување на вон-училишните активности на училиштата, соработка со локалните заедници и интерактивни методи кои подржуваат индивидуално учење кај децата со попреченост и личен напредок.
- Зголемување на квалитетот на услугите и создавање услови за намалување на зависноста од институционалната заштита преку развивање на алтернативни форми на заштита.
- Измена и дополнување на Законот за домување во кој ќе се стави акцент на потребата од обезбедување на дом за лицата со попреченост на национално и локално ниво, како и ќе понуди нови мерки и активности за обезбедување на пристапност и достапност на посточките домови.
- Зајакнување и обезбедување поголема подршка на биолошките семејства за сметка на институционалните и вонинституционалните форми на згрижување.
- Изедначување на надоместокот за инвалиднина за сите лица со попреченост, без разлика на причината за настанување на попреченоста, како редефинирање на додатокот за мобилност и негово одвојување од надоместокот на инвалиднина (додаток за слепило и глувост).

VII. НАЦИОНАЛНА ПРИМЕНА И МОНИТОРИНГ

М: Очекувате нешто да се промени после конвенцијата или?

И: Ко што гледам ништо не се променило, само ја потпишале, колку ајде да не викаат ова слепиве, да не се бунат...

Жена, 67 години, лице со оштетен вид

Во рамките на државата постојат две координативни тела кои се однесуваат на спроведување на политиките за лицата со попреченост и тоа: Национално координативно тело за еднакви права на лицата со инвалидност и Национално координативно тело за имплементација на ООН Конвенцијата за правата на лицата со попреченост во Република Македонија.

Имено, Владата на Република Македонија во 1996 година формираше Национално координативно тело за еднакви права на лицата со инвалидност на Република Македонија во кое учествуваат претставници на Националниот совет на инвалидски организации, министерствата и институциите кои се надлежни за оваа проблематика⁹⁹. Улогата на ова координативно тело е во согласност со правилото 17 од Стандардните правила на ООН¹⁰⁰, односно служи како лице за контакт за работи кои се однесуваат на лицата со попреченост. Истото е постојано и формирано согласно административна одлука и решение и во неговата работа покрај релевантните институции учествуваат и организации на лицата со попреченост, а надлежно е за координирање на напорите на државата за унапредување на правата на лицата со попреченост. Националното координативно тело зеде активно учество при изработката на ревидираната Национална стратегија за изедначување на правата на лицата со инвалидност 2010-2018, објаснета погоре. Конструктивни забелешки се упатуваат на составот и работата на ова тело предлагајќи преиспитување и редефинирање на неговиот мандат, надлежности и состав, зголемување на човечките ресурси и обезбедување на соодветна обука за целокупниот персонал за одредбите на КПЛП и Факултативниот протокол кон неа, како и обезбедување на дополнителни финансиски средства. Дополнително, во ова тело се вклучени само традиционалните организации на лица со попреченост. Член 33 став 3 се однесува на целиот сектор, како на традиционалните организации отсликани во Националниот совет на инвалидски организации така и на новите организации на лица со попреченост. Лицата со попреченост не се хомогена група како ни нивните претставнички организации и затоа државата треба да создаде како можности за вклучување на различните чинители со различни мислења по однос на определено прашање во интерес на лицата со попреченост како на пример, здруженијата на родители на деца со попреченост и организациите за самозастапување на лицата со попреченост, во насока на максимата “Ништо за нас – без нас”.

Дополнително на ова тело, Владата на Република Македонија во ноември 2012 година донесе одлука за формирање на Национално координативно тело за имплементација на ООН Конвенцијата за правата на лицата со попреченост во Република Македонија¹⁰¹. Истото е планирано да послужи како механизам за координација во

⁹⁹ За повеќе информации за телото и новите членови избрани од страна на Владата во 2010 години види: Решение за именување на претседател, секретар и членови на Националното координативно тело за еднакви права на лицата со инвалидност на Република Македонија, Сл.в.бр. 28/10, <<http://www.slvesnik.com.mk>> Пристапено на: 5.11.2014.

¹⁰⁰ United Nations Standard Rules on the Equalization of Opportunities for Persons with Disabilities, UNGeneralAssemblyResolution 48/96, from 20 December 1993, <<http://www.un.org/esa/socdev/enable/dissre00.htm>> Пристапено на: 5.11.2014.

¹⁰¹ Одлука за формирање на Националното координативно тело за имплементација на ООН Конвенцијата за правата на лицата со попреченост во Република Македонија, Сл.в.бр. 114/12, <<http://www.slvesnik.com.mk>> Пристапено на: 5.11.2014.

согласност со член 33 став 1 од КПЛП. Координативното тело вклучува во себе претставници на законодавната власт и тоа од Интер-партиската парламентарна лоби група за правата на лицата со хендикеп, како и од Комисијата за еднакви можности на жените и мажите, различни министерства (посебно на министерството за труд и социјална политика, здравство, локална самоуправа, образование и наука, финансии, транспорт и врски, правда, економија и надворешни работи), независните институции како што се Народниот правобранител и Комисијата за заштита од дискриминација, регулаторното тело – Советот за радиодифузија, Судскиот совет и организации на лица со попреченост (Националниот совет за инвалидски организации и Полио плус). Истото има постојана структура и соодветни надлежности кои ќе му дозволат да ги координира сите владини институции и тела, како на државно така и на локално ниво, надлежни за спроведување на Конвенцијата за правата на лицата со попреченост. Па затоа со Координативното тело претседава Министерот за труд и социјална политика. Истовремено, ова тело покрај тоа што треба да го следи спроведувањето на Конвенцијата има можност и да изготвува предлози и мислења за законски и подзаконски акти на полето на заштитата на лицата со попреченост. Загрижува фактот што ова тело само формално постои, ретко се среќава и не презема конкретни активности.

Критика за државата е што сеуште нема назначено независен механизам за унапредување, заштита и мониторинг на примената на Конвенцијата која се забележува како големнедостаток. Назначувањето на *институции* кои ќе имаат капацитет, како да ја спроведуваат така и да ја набљудуваат примената на одредбите на Конвенцијата, е *condition sine qua non* за самиот процес на ратификација на КПЛП. Имено, според член 33 Република Македонија има обврска за формирање или назначување на национален механизам за набљудување кој заедно со Комитетот за правата на лицата со попреченост (член 34-39 од Конвенцијата) ќе го комплетира целосниот систем на набљудување на остварувањето на обврските согласно Конвенцијата од страна на Република Македонија. Со ова не само што се прифаќа примарната одговорност на државата во спроведувањето на одредбите од КПЛП, туку и самиот систем на национален мониторинг го поттикнува процесот на отчетност и на подолг временски рок ги зајакнува капацитетите на самата држава да ги оствари во целост заложбите и обврските преземени со КПЛП. Притоа надминувајќи го она што се нарекува „спроведувачки процеп“, односно процепот помеѓу меѓународните стандарди за човекови права кои постојат на хартија и кои државата превзела обврска да ги спроведе од една страна, и самиот ефект на овие права врз животот на лицата со попреченост од друга страна. Се препорачува ова да се надмине во најскоро време.

Препораки:

- Зајакнување на системот на координација помеѓу двете постојни тела кои се однесуваат на спроведување на политиките за лицата со попреченост, односно Национално координативно тело за еднакви права на лицата со инвалидност, и Национално координативно тело за имплементација на ООН Конвенцијата за правата на лицата со попреченост.
- Комплетирање на целосниот систем на набљудување на остварувањето на обврските согласно Конвенцијата од страна на Република Македонија преку назначувањето на независен механизам за набљудување на примената на одредбите на КПЛП.
- Активно вклучување на организациите на лицата со попреченост во националниот механизам за координација и набљудување на спроведувањето на Конвенцијата.

БИБЛИОГРАФИЈА

Анализа – Вработување на лицата со хендикеп, Полио плус, Скопје, 2013 година.

Анализа - Да се запрашаме заедно, Полио плус, 2006 година, Достапно на: <www.polioplus.org.mk> [Пристапено на: 18 ноември 2014].

Анализа на практичната примена на Законот за спречување и заштита од дискриминација, Шелтер - центар, Скопје, 2013 година.

Building the Architecture for Change: Guidelines on Article 33 of the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities, Mental Disability Advocacy Center, Budapest, March 2011.

Concluding observations of the Committee on Economic Social and Cultural Rights, UN Doc. E/C.12/MKD/CO/1, from 24 November 2006. Достапно на: <<http://www2.ohchr.org/english/bodies/cescr/docs/E.C.12.MKD.CO.1.pdf>> [Пристапено на: 29 октомври 2014].

Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for Equal Treatment in Employment and Occupation, [2000] OJ L 303/16. Достапно на: <<http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2000:303:0016:0022:EN:PDF>>. [Пристапено на: 23 октомври 2014].

Вработување на лица со инвалидност во услови на транзиција, НВО Ергос, Скопје, 2003 година. Достапно на: <<http://www.nvoinfoцентар.org.mk/event.asp?site=nvo&menu=3&lang=mk&id=92>> [Пристапено на: 30 октомври 2014].

Влаховиќ. В., Наумовска. А. В., м-р Грозданова Е., Касуми А., Кикерекова Т., Сајковска. Б. Стаменковска З., Стојановиќ В., м-р Тренчевска Ј., Усеинова И., Факовиќ Н., Цветковска С., *Водич за спроведување на националната стратегија за еднаквост и недискриминација врз етничка припадност, возраст, ментална и телесна попреченост и врз полова основа*, Британски совет во Македонија, 2013 година. Достапно на: <http://www.britishcouncil.mk/sites/britishcouncil.mk/files/vodic_nsen_mk.pdf> [Пристапено на: 30 октомври 2014].

Годишен извештај за степенот на обезбедување почитување, унапредување и заштита на човековите слободи и права за 2013 година, Народен правобранител на Република Македонија, Скопје, 2014 година. Достапен на: <<http://ombudsman.mk/upload/Godisni%20izvestai/GI-2013.pdf>> [Пристапено на: 21 октомври 2014].

Годишен извештај за степенот на обезбедувањето на почитување, унапредување и заштита на човековите слободи и права за 2012 година, Народен правобранител на Република Македонија, Скопје, 2013 година. Достапен на: <<http://www.ombudsman.mk/ombudsman/upload/documents/2013/GI-2012.pdf>> [Пристапено на: 23 октомври 2014].

Годишен извештај за 2011 година, Народен правобранител на Република Македонија, Скопје, 2012 година. Достапен на: <<http://www.ombudsman.mk/ombudsman/upload/documents/2012/Izvestaj%202011-MK.pdf>> [Пристапено на: 19 октомври 2014].

Годишен извештај за 2012 година, Народен правобранител на Република Македонија, Скопје, 2013 година.

Годишен извештај на Комисијата за заштита од дискриминација за 2011 година, Комисија за заштита од дискриминација, Скопје, 2012 година. Достапен на: <<http://www.kzd.mk>> [Пристапено на: 19 октомври 2014].

Годишен извештај на Комисијата за заштита од дискриминација за 2012 година, Комисија за заштита од дискриминација, Скопје, 2013 година. Достапен на: <<http://www.kzd.mk>> [Пристапено на: 19 октомври 2014].

Годишен извештај на Комисијата за заштита од дискриминација за 2013 година, Комисија за заштита од дискриминација, Скопје, 2014 година. Достапен на: <<http://www.kzd.mk>> [Пристапено на: 19 октомври 2014].

Децентрализација на социјалната заштита во Република Македонија – фактичка состојба, предизвици и можности на локално ниво, Министерство за труд и социјална политика, 2012 година. Достапно на: <<http://www.mtsp.gov.mk/WBStorage/Files/decentralizmkd.pdf>> [Пристапено на: 21 октомври 2014].

Државен завод за статистика, Основни и средни училишта на почетокот на учебната 2013/2014 година, Број. 2.4.14.05/780. Достапно на: <<http://www.stat.gov.mk>> [Пристапено на: 21 октомври 2014].

Државен завод за статистика, Соопштение за јавни установи за згрижување и воспитување на деца - детски градинки за 2010 година, Број.2.1.11.01 од 24 февруари 2011 година. Достапно на: <<http://www.stat.gov.mk>> [Пристапено на: 28 октомври 2014].

Државен завод за статистика, Установи и права на социјална заштита за малолетни и полнолетни корисници за 2013 година, Број. 2.4.14.18. Достапно на: <<http://www.stat.gov.mk>> [Пристапено на: 21 октомври 2014].

ECJ, *S. Coleman v Attridge Law, Steve Law*, Case C-303/06, OJ C 224, 17 јули 2008 година.

ECJ, *Sonia Chacón Navas v. Eurest Colectividades SA*, Case C-13/05, [2006] ECR I-6467, од 11 јули 2006 година. Достапно на: <<http://www.curia.europa.eu/jurisp/cgi-bin/form.pl?lang=en&Submit=Submit&alldocs=alldocs&docj=docj&docop=docop&docor=docor&docjo=docjo&nmaff=&datefs=&datefe=&nomusuel=navas&domaine=&mots=resmax=100>>. [Пристапено на: 10 септември 2014].

ECJ, *Werner Mangold v. Rüdiger Helm*, Case C-144/04, [2005] ECR I-9981.

Европската конвенција за човекови права и основни слободи (European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms), Rome, 4 November 1950.

Закон за аудио и аудиовизуелни медиумски услуги, „Службен весник на РМ“, бр. 184/13, 13/14 и 44/14. Достапен на: <<http://mdc.org.mk/wp-content/uploads/2014/05/Zakon-za-Audio-i-audiovizuelni-mediumski-uslugi-prechisten-tekst-na-memorandum.pdf>> [Пристапено на: 27 октомври 2014].

Законот за безбедност на сообраќајот на патиштата, „Службен весник на РМ“, бр. 54/07, 86/08, 98/08, 64/09, 161/09, 36/11, 114/12 и 27/14. Достапен на: <<http://www.mvr.gov.mk>> [Пристапено на: 18 октомври 2014].

Закон за високо образование, „Службен весник на РМ“, бр. 35/2008, 103/08, 26/09, 83/2009, 99/09, 115/10, 17/11, 51/11, 123/12, 15/13, 24/13 и 41/14. Достапен на: <<http://www.slvesnik.com.mk>> [Пристапено на: 20 октомври 2014].

Закон за внатрешната пловидба, „Службен весник на РМ“, бр. 55/2007, 26/09, 22/10, 23/11 и 53/13. Достапен на: <http://www.mtc.gov.mk/new_site/images/storija_doc/115/21-11-2012/vnatresna_plovidba.doc> [Пристапено на: 18 октомври 2014].

Закон за воздухопловство, „Службен весник на РМ“, бр. 14/06, 24/07, 103/08, 67/10, 24/12, 80/12 и 155/12. Достапен на: <http://www.mtc.gov.mk/new_site/images/storija_doc/2224/Zakon%20za%20vozduhoplovstvo%20precisten%20tekst.doc> [Пристапено на: 18 октомври 2014].

Закон за вработување на инвалидни лица, „Службен весник на РМ“, бр. 44/2000, 16/2004, 62/2005, [Пречистен текст: 87/2005], 113/2005, 29/2007, 88/2008, 161/2008, 99/2009 и 136/2011. Достапен на: <<http://www.slvesnik.com.mk>> [Пристапено на: 10 октомври 2014].

Законот за градење, „Службен весник на РМ“, бр. 130/09, 124/10, 18/11, 36/11, 54/11, 13/12, 144/12, 25/13 и 79/13. Достапен на:

<http://www.mtc.gov.mk/new_site/images/storija_doc/2224/Zakon%20za%20gradenje%20precisten%20konecen%20nov.doc> [Пристапено на: 18 октомври 2014].

Законот за градот Скопје, „Службен весник на РМ“, бр. 55/04 и 158/11.

Закон за евиденции во областа на здравството, „Службен весник на РМ“, бр. 20/09. Достапен на:

<http://www.fzo.org.mk/WBStorage/Files/Zakon_za_evidencii_vo_oblasta_na_zdravstvoto_Sl_Vesnik_na_RM_br_20_od_16.02.2009_godina.pdf> [Пристапено на: 28 октомври 2014].

Закон за заштита на децата, „Службен весник на РМ“, бр.23/2013, 12/2014, 44/2014 и 144/2014.

Достапен на: <<http://www.slvesnik.com.mk>> [Пристапено на: 10 октомври 2014].

Закон за заштита на правата на пациентите, „Службен весник на РМ“, бр. 82/08. Достапен на:

<<http://www.pravdiko.mk/wp-content/uploads/2013/11/Zakonot-za-zashtita-na-pravata-na-patsientite-02-07-2008.pdf>> [Пристапено на: 28 октомври 2014].

Закон за здравствена заштита, „Службен весник на РМ“, бр. 43/12, 145/12, 87/13, 164/13. Достапен на:

<http://mz.gov.mk/wp-content/uploads/2012/12/zakon-za-zdravstvena-zashtita-2_12_2012.pdf> [Пристапено на: 25 октомври 2014].

Закон за здравствено осигурување, „Службен весник на РМ“, бр.65/12, 16/13 и 91/13. Достапен на:

<[http://www.fzo.org.mk/WBStorage/Files/Zakon%20za%20zdravstveno%20oisguruvanje%20\(Interen%20precisten%20tekst\).pdf](http://www.fzo.org.mk/WBStorage/Files/Zakon%20za%20zdravstveno%20oisguruvanje%20(Interen%20precisten%20tekst).pdf)> [Пристапено на: 28 октомври 2014].

Закон за изменување и дополнување на законот за градење, „Службен весник на РМ“, бр.115/14.

Достапен на: <<http://www.slvesnik.com.mk>> [Пристапено на: 18 октомври 2014].

Закон за инвалидски организации, „Службен весник на РМ“, бр.89/2008, 59/2012 и 23/2013. Достапен на:

<<http://www.slvesnik.com.mk>> [Пристапено на: 10 октомври 2014].

Закон за јавните патишта „Службен Весник на РМ“ бр.84/08; 52/09; 114/09; 124/10; 23/11 и 53/11, Одлука на Уставниот суд на Р.Македонија У.бр.160/2009 од 10 март 2010 г., објавена во „Службен весник на РМ“ бр.39/2010. Достапен на:

<http://www.mtc.gov.mk/new_site/images/storija_doc/115/zakonipat/jav%20pat.doc> [Пристапено на: 18 октомври 2014].

Закон за јавно здравје, „Службен весник на РМ“, бр. 136/11. Достапен на: <<http://zdravstvo.gov.mk/wp-content/uploads/2012/12/zakon-za-javno-zdravje-precisten.pdf>> [Пристапено на: 28 октомври 2014].

Закон за лекови и медицински помагала, „Службен весник на РМ“, бр. 11/12. Достапен на:

<<http://zdravstvo.gov.mk/wp-content/uploads/2012/12/zakon-za-lekovi-i-medicinski-pomagala.pdf>> [Пристапено на: 29 октомври 2014].

Закон за локална самоуправа, „Службен весник на РМ“, бр. 5/02. Достапен на:

<http://mls.gov.mk/images/laws/Zakon_za_lokalnata_samouprava.pdf> [Пристапено на: 18 октомври 2014].

Закон за ментално здравје, „Службен весник на РМ“, бр. 71/06. Достапен на:

<<http://www.slvesnik.com.mk/Issues/3549F74997B0084E9C47AC8F8A7423BC.pdf>> [Пристапено на: 28 октомври 2014].

Закон за Народниот правобранител, „Службен весник на РМ“, бр.60/2003 и 114/2009. Достапен на:

<<http://www.slvesnik.com.mk>> [Пристапено на: 23 октомври 2014].

Закон за образование на возрасните, „Службен весник на РМ“, бр.7/08, 17/2011, 51/2011, 74/2012 и 41/2014. Достапен на: <<http://www.slvesnik.com.mk>> [Пристапено на: 20 октомври 2014].

Закон за основното образование, „Службен весник на РМ“, бр.103/2008, 53/2010, 116/2010, 156/2010,

18/2011, 51/2011, 6/2012, 100/2012, 24/2013 и 14/2014. Достапен на: <<http://www.slvesnik.com.mk>> [Пристапено на: 20 октомври 2014].

Закон за податоците во електронски облик и електронски потпис, „Службен весник на РМ“, бр. 34/01, 6/02 и 98/08.

Закон за превоз во патниот сообраќај, „Службен весник на РМ“, бр.68/04; 127/06; 114/09; 83/10; 140/10; 17/11 и 53/11. Одлуки на Уставниот суд на РМ У.бр.160/2005 од 1 февруари 2006 г., објавена во „Сл. весник на РМ“ бр.23/2006; У.бр.22/2007 од 14 мај 2008 г., објавена во „Сл. весник на РМ“ бр.64/2008 и У.бр.273/2009 од 10 ноември 2010 г., објавена во „Сл. весник на РМ“ бр.152/2010.

Достапен на:

<http://www.mtc.gov.mk/new_site/images/storija_doc/115/zakonipat/prevoz%20vo%20apten.doc>

[Пристапено на: 18 октомври 2014].

Закон за просторно и урбанистичко планирање, „Службен весник на РМ“ бр. 51/05, 137/07, 91/09, 124/10, 18/11, 53/11, 144/12 и 55/13. Достапен на: <<http://www.mtc.gov.mk>> [Пристапено на: 18 октомври 2014].

Закон за работни односи, „Службен весник на РМ“, бр.62/2005, 106/2008, 161/2008, 114/2009, 130/2009, 50/2010, 52/2010, 124/2010, 47/2011, 11/2012, 39/2012, 13/2013, 25/2013, 170/2013, 187/2013, [Пречистен текст: 34/2014]; Одлуки за Уставен суд: 21.12.2005; 22.12.2005; 29.03.2006; 10.05.2006; 24.01.2007; 04.04.2007; 06.06.2007; 13.05.2009; 13.01.2010; 14.04.2010; 22.09.2010.

Закон за ратификација на Конвенцијата за правата на лицата со инвалидност и факултативниот протокол кон Конвенцијата за правата на лицата со инвалидност, „Службен весник на РМ“, бр.172/2011, од 14 декември 2011 година. Достапно на: <<http://www.mtsp.gov.mk>> и <<http://www.svesnik.com.mk>> [Пристапено на: 10 септември 2014].

Законот за радиодифузната дејност „Службен весник на РМ“, бр.72/13. Достапен на:

<<http://www.ujp.gov.mk/e/regulativa/opis/174>> [Пристапено на: 25 октомври 2014].

Законот за слободен пристап до информациите од јавен карактер, „Службен весник на РМ“, бр.6/10. Достапен на:

<<http://www.ippo.gov.mk/docs/xFiles/articles/zakonZaSlobodenPrislapDoInfo/zakonZaSlobodenPrislapDoInfo.pdf>> [Пристапено на: 25 октомври 2014].

Закон за социјална заштита, „Службен весник на РМ“ бр.79/2009, 36/2011, 51/2011, 166/2012, 15/2013, 79/2013, 164/2013, 187/2013, 44/2014 и 116/2014. Достапно на:<<http://www.mtsp.gov.mk>>и <<http://www.svesnik.com.mk>>. [Пристапено на: 10 октомври 2014].

Закон за спречување и заштита од дискриминација, „Службен весник на РМ“, бр.50/2010, 44/2014, Одлука на Уставен суд: 15.09.2010. Достапно на: <<http://www.mtsp.gov.mk>> и <<http://www.svesnik.com.mk>> [Пристапено на: 23 септември 2014].

Закон за средното образование, „Службен весник на РМ“, бр.52/2002, 113/2005, 30/2007, 49/2007, 81/2008, 92/2008, 116/2010,156/2010, 18/2011, 42/2011, 51/2011, 6/2012, 100/2012, 24/2013 и 14/2104. Достапен на: <<http://www.svesnik.com.mk>> [Пристапено на: 20 октомври 2014].

Закон за стручно образование и обука, „Службен весник на РМ“, бр.71/2006, 117/2008, 148/2009, 17/2011, 24/2013, 137/2013 и 14/2104. Достапен на:<<http://www.svesnik.com.mk>>[Пристапено на: 20 октомври 2014].

Закон за угостителска дејност, „Службен весник на РМ“, бр.62/04. Достапен на:

<http://www.economy.gov.mk/files.php?force&file=dokumente/regulativa/zakoni/zakon_za_ugostitelska_dejnost_228359931.pdf> [Пристапено на: 18 октомври 2014].

Законот за употреба на знаковниот јазик, „Службен весник на РМ“, бр.105/2009.

Извештај за здравјето на населението во Р. Македонија, Институт за јавно здравје на Р. Македонија, 2013 година. Достапен на: <<http://prizma.birn.eu.com>> [Пристапено на: 20 ноември 2014].

Извештај од извршен увид во Јавната здравствена организација Психијатриска болница „Скопје,, - Скопје, Одделение за вонболничка заштита и унапредување на менталното здравје „Пролет“- Скопје и Психијатриската болница Демир Хисар, Народен правобранител, 2006 година. Достапен на: <<http://ombudsman.mk/upload/documents/JZO-mak.pdf>> [Пристапено на: 18 ноември 2014].

Извештај за проценка на окружувањето, Агенцијата за Катастар на недвижности, 2012 година.

Извештајот од евалуација на згрижување во друго семејство, Уницеф, 2008 година.

Извештај од извршеното истражување за состојбите во Центрите за социјална работа во Република Македонија и одлучувањето по барањата на граѓаните за паричните права од социјална заштита, 2013 година.

Извештај од истражување: Примена на асистивната информатичка технологија во редовните основни училишта во Република Македонија, тековни состојби и потреби, Отворете ги прозорците, Скопје, март 2011 година. [Пристапено на: 23 октомври 2014].

Извештај од посетата на специјалните установи и психијатриските болници во Р.Македонија за 2011 и 2012 година, Хелсиншки Комитет за човекови права. Достапен на: <http://www.mhc.org.mk/system/uploads/redactor_assets/documents/281.pdf> [Пристапено на: 28 октомври 2014].

Информација од посетите на психијатриските болници во Република Македонија, Народен правобранител, 2009 година. Достапен на: <<http://ombudsman.mk/upload/documents/Informacija-PB.doc>> [Пристапено на: 28 октомври 2014].

Индикатори за квалитет на работата на училиштата, Министерство за образование и наука, Државен просветен инспекторат, Скопје, 2009 година. Достапно на: <<http://mirceacev-lisicani.weebly.com/uploads/2/5/2/8/25280659/indikatori.pdf>>. [Пристапено на: 30 октомври 2014].

Информација до осигурените лица во врска со постапката за остварување на право на ортопедски и други помагала на терет на ФЗИОМ. Достапен на: <<http://www.zplrm.mk/Prevzemanja/Informacija%20osigurenici.pdf>> [Пристапено на: 20 ноември 2014].

Информација за состојбата со вклученоста на децата со посебни потреби во основните и средните посебни училишта, Народен правобранител, декември 2013 година. Достапно на: <<http://ombudsman.mk/upload/documents/2013/Izvestaj-Posebni%20ucilista-2014.pdf>> [Пристапено на: 20 октомври 2014].

Информација на Народниот правобранител по посетата на посебните основни училишта „Д-р Златан Сремац“ и „Иднина“ - Скопје, „Св.Климент Охридски“ - Ново Село и Државното средно училиште за образование и рехабилитација „Св. Наум Охридски“ - Скопје и „Искра“ - Штип, Народниот правобранител, февруари 2010 година. Достапно на: <<http://www.ombudsman.mk>> [Пристапено на: 20 октомври 2014].

International Covenant on Economic Social and Cultural Rights - ICESCR, G.A. Res. 2200A (XXI), U.N. GAOR, Supp. No.16 at 49, U.N. Doc. A/6316 (1966). Достапно на: <<http://www2.ohchr.org/english/bodies/cescr/comments.htm>> [Пристапено на: 10 октомври 2014].

Исахи-Палоши А., Василеска Л., Трпческа Л., Спасовски Г., Стојковска-Алексова Р., Crabtree D., *Инклузија во средното стручно образование, Прирачник за работа со ученици со посебни образовни потреби*, Британски совет, Скопје, 2014 година. Достапен на: <http://www.britishcouncil.mk/sites/britishcouncil.mk/files/inclusion_in_secondary_vocational_education_handbook_mkd.pdf> [Пристапено на: 29 октомври 2014].

Истражување за дискриминацијата на лицата со интелектуална попреченост, РЦЛИП –Порака, Скопје, 2010 година. Достапно на: <www.poraka.org.mk> [Пристапено на: 29 октомври 2014].

Јованова В., Димитријоска С., Томовски Ц., Игњатовиќ М., *Положбата на лицата со телесен инвалидитет на пазарот на трудот, студија од истражување*, со поддршка на УНИФЕМ, Скопје, декември 2009 година.

Мапирање на Вет системот за образовните политики и практики за социјална кохезија, 2013 година.

Механизми за обезбедување на социјални услуги во Македонија, Канцеларијата на ГИЗ, 2011 година. Достапен на: <http://www.nacionalnakomisija.gov.mk/sites/default/files/prikachyvanja/studija_mehanizmi_za_obezbeduvanje_na_socijalni_uslugi_vo_makedonija.pdf> [Пристапено на: 28 октомври 2014].

Митев М., *Материјална депривација, сиромаштија и социјална исклученост кај домаќинствата во Република Македонија*, Фондација Фридрих Еберт, 2012 година. Достапен на: <<http://www.fes.org.mk/pdf/Materijalna%20Deprivacija%20MK.pdf>> [Пристапено на: 28 октомври 2014].

Најчевска М., Кадриу Б., Јандријеска Јованова К., Чавковска Б., Мора Бајрами В., *Невидливи за општеството, Проценка на подготвеноста за ратификација на Конвенцијата за правата на лицата со попречености*, Фондација отворено општество – Македонија, Скопје, 2011 година.

Национален Сојуз на глуви на Р. Македонија. Достапен на: <http://www.deafmkd.org.mk/index.php?option=com_content&view=article&id=55&Itemid=80> [Пристапено на: 20 октомври 2014].

Националната програма за развој на образованието 2005-2015 година, Министерство за образование и наука, Скопје, 2005 година. Достапен на: <<http://www.npro.edu.mk/dokumenti/strategija-mk.pdf>> [Пристапено на: 26 октомври 2014].

Национална Стратегија за е-вклучување, Достапен на: <http://www.mio.gov.mk/files/pdf/dokumenti/Strategija_za_e-vklucuvanje.pdf> [Пристапено на: 20 октомври 2014].

Национална стратегија за еднаквост и недискриминација по основ на етничка припадност, возраст, ментална и телесна попреченост и пол 2012-2015, усвоен од Владата на Република Македонија во мај 2012 година. Достапен на: <<http://www.mtsp.gov.mk/?ItemID=BD66FCC3A7FBCB47AB9150CBFEC2C96>> [Пристапено на: 20 октомври 2014].

Национална стратегија за изедначување на правата на лицата со инвалидност (ревидирана) 2010-2018, Министерство за труд и социјална политика, 2009 година. Достапен на: <<http://www.mtsp.gov.mk>> [Пристапено на: 18 октомври 2014].

Националната стратегија за намалување на сиромаштијата и социјалната исклученост во Република Македонија 2010-2020, МТСП, Скопје, 2010 година. Достапен на: <<http://www.mtsp.gov.mk/?ItemID=BD66FCC3A7FBCB47AB9150CBFEC2C96>> [Пристапено на: 30 октомври 2014].

Национална стратегија за сексуалното и репродуктивното здравје (2010-2020), 2009 година. Достапен на: <<http://www.sobranie.mk/WBStorage/Files/Nacionalna%20strategija.pdf>> [Пристапено на: 25 октомври 2014].

Одлука за формирање на Националното координативно тело за имплементација на ООН Конвенцијата за правата на лицата со попреченост во Република Македонија, „Службен весник на РМ“, бр. 114/2012. Достапно на: <<http://www.slvesnik.com.mk>> [Пристапено на: 5 ноември 2014].

Оперативен план за имплементација на Националната стратегија за еднаквост и недискриминација по основа на етничка припадност, возраст, ментална и телесна попреченост и пол 2012 - 2015, усвоен од Владата на Република Македонија во јануари 2013 година. Достапен на: <<http://www.mtsp.gov.mk/?ItemID=BD66FCC3A7FBCB47AB9150CBFEC2C96>>. [Пристапено на: 20 октомври 2014].

Оперативен план за недискриминација врз основ на ментална и телесна попреченост 2012 - 2013, МТСП, Скопје, 2011 година.

Осврт на работата на Уставниот суд на Република Македонија од 1 јануари 2011 до 31 декември 2011 година, Скопје, февруари 2012 година.

Поповиќ, М., Михаиловска, Ј., *Барометар на еднакви можности – 2013*, Македонски центар за меѓународна соработка, Скопје, 2013 година. Достапна на: <<http://www.mcms.mk/mk/za-nasata-rabota/istrmuzuvana-i-publikacii/istrmuzuvana/1542-barometar-za-ednakvi-moznosti.html>> [Пристапено на: 20 октомври 2014].

Попоска Ж., *Вработување на лицата со хендикеп во Република Македонија (правна анализа)*, Полио плус, Скопје, 2013 година.

Попоска, Ж., *Дискриминација по основа на хендикеп во меѓународното право за правата на човекот*, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ – Скопје, Правен факултет „Јустинијан I“, 2012 година.

Попоска, Ж., Кадриу, Б., Коцевска, Л., Кочоска, Е., *Анализа на дискриминаторските практики во областа на вработувањето и работните односи*, Европска унија, Скопје, 2014 година.

Попоска, Ж., Шаврески, З., Амдију, Н., *Водич за соодветно приспособување*, ОБСЕ, Скопје, 2014 година.

Посебниот извештај на Народниот правобранител за вклученоста на децата со посебни потреби во образованието, октомври 2006 година. Достапен на:
<<http://ombudsman.mk/upload/documents/Posebni%20potrebi%20na%20decata1%20-mak.pdf>>
[Пристапено на: 21 октомври 2014].

Правата на пациентите со фокус на лицата со интелектуална попреченост, ЕСЕ, 2011 година. Достапен на: <<http://www.esem.org.mk/pdf/Publikacii/ESE%20Intelektualna%20poprecenost.pdf>>
[Пристапено на: 19 октомври 2014].

Правилник за изменување на правилникот за услови за категоризација на објектите за вршење на угостителска дејност, „Службен весник на РМ“, бр. 62/04, 89/08, 115/10 и 53/11. Достапен на: <https://msfi.com.mk/wp-content/uploads/2012/07/Kategor.-na-ugost.-objekti_87.12.pdf> [Пристапено на: 18 октомври 2014].

Правилник за индикациите за остварување на право на ортопедски помагала и други помагала. Достапен на: <http://www.fzo.org.mk/WBStorage/Files/1.Pravilnik_za_indikacii_za_ostvaruvanje_na_pravoto_na_oropedski_i_drugi_pomagala_precisten_tekst_115_od_2007.pdf> [Пристапено на: 19 октомври 2014].

Правилникот за критериумите и начинот на доделување на неповратни средства од посебниот фонд за подобрување на условите за вработување и работење на инвалидни лица, „Службен весник на РМ“, бр. 156/08. Достапно на <<http://www.slvesnik.com.mk>> [Пристапено на: 20 октомври 2014].

Правилник за начинот на обезбедување на непречен пристап, движење, престој и работа на лицата со инвалидност до и во градбите. Достапен на: <http://www.mtc.gov.mk/new_site/images/storija_doc/115/pravilnici/25-2010.pdf> [Пристапено на: 18 октомври 2014].

Правилник за начинот, видот и бројот на стручните лица за давање на грижа за сместените лица, просторните услови и опремата за живеење во мал групен дом, „Службен весник на РМ“, бр. 79/09. Достапен на: <http://www.mtsp.gov.mk/WBStorage/Files/pravilnik_mal_grupen_dom.doc> [Пристапено на: 15 ноември 2014].

Правилник за нормативите и стандардите за простор, опрема, стручни кадри и средства потребни за основање и започнување со работа на установа за социјална заштита - дневен центар за стари и возрасни лица. Достапен на: <http://www.mtsp.gov.mk/content/pdf/pravilnicisocijalna/pravilnik_dneven_stari_lica.pdf> [Пристапено на: 15 ноември 2014].

Правилник за критериумите за избор на згрижувачко семејство, видот и бројот на корисниците кои можат да се сместат во едно згрижувачко семејство и видот и обемот на услугите од социјална заштита што му се обезбедуваат на сместеното лице. Достапен на: <http://mtsp.gov.mk/WBStorage/Files/prav_zgrizu.pdf> [Пристапено на: 15 ноември 2014].

Правилник за обезбедување на услугите опфатени со универзална услуга. Достапен на: <http://www.aek.mk/mk/dokumenti/legislativa/item/download/360_faf8811b400f2ed2d7db29fdfa45b2a> [Пристапено на: 19 октомври 2014].

Правилник за општите услови за обезбедување на универзална услуга. Достапен на: <<http://www.ap.mk/mk/legislativa-2/legislativa1/236-2011-11-03-12-31-28>> [Пристапено на: 19 октомври 2014].

Правилник за поблиските услови за стандардите во поглед на потребен простор, опрема и стручен кадар, нивото на поддршка, начинот и програмата за остварување на поддршката за самостојно

живеење во станбена единица. Достапен на:

<http://www.mtsp.gov.mk/WBStorage/Files/pravilnik_stambena_edinica.pdf> [Пристапено на: 15 ноември 2014].

Правилник за специјализирана медицинска рехабилитација како продолжено болничко лекување, „Службен весник на РМ“, бр. 25/00, 34/00, 96/00, 50/01, 11/02, 31/03, 84/05, 37/06, 18/07, 36/07, 82/08, 98/08, 6/09, 67/09, 50/10, 156/10, 53/11, 26/12, 16/13, 91/13, 187/13, 43/14, 44/14 и 97/14, 141/14.

Достапен на:

<<http://www.fzo.org.mk/WBStorage/Files/1.%20Pravilnik%20za%20specijalizirana%20medicinska%20rehabilitacija%20141%20od%202014.pdf>> [Пристапено на: 19 октомври 2014].

Правилник за стандарди и нормативи за урбанистичко планирање. Достапен на:

<http://mtc.gov.mk/new_site/images/storija_doc/1353/Pravilnik%20za%20standardi%20i%20normativi%20za%20urb.planiranje%5B1%5D.pdf> [Пристапено на: 18 октомври 2014].

Преглед на работата на Уставниот суд на Република Македонија за 2012 година, Скопје, февруари 2013 година. Достапно на: <<http://www.ustavensud.mk/domino/WEBSUD.nsf>> [Пристапено на: 10 октомври 2014].

Преглед на работата на Уставниот суд на Република Македонија за 2013 година, Скопје, март 2014 година.

Пристапно Скопје - мапа на пристапни објекти во Град Скопје, Полио плус, 2006 година. Достапен на: <www.polioplus.org.mk> [Пристапено на: 25 октомври 2014].

Пристапност, Полио плус, 2006 година. Достапен на: <www.polioplus.org.mk> [Пристапено на: 20 октомври 2014].

Програма на Град Скопје. Достапен на: <<http://ipserver.skopje.gov.mk/e-skopje/sluzben%20glasnik%20so%20konverzija.nsf/82aa49069edfbbb780256a22004ba9e0/e69ecd07e217b8a3c1257c2700484027?OpenDocument>> [Пристапено на: 25 октомври 2014].

Решение за именување на претседател, секретар и членови на Националното координативно тело за еднакви права на лицата со инвалидност на Република Македонија, „Службен весник на РМ“, бр.28/2010, од 26 февруари 2010 година, <<http://www.slvesnik.com.mk>> [Пристапено на: 5 ноември 2014].

Сексуалното и репродуктивното здравје и лицата со телесна попреченост - Извештај од проценка за потреби од услуги, Хера, 2012 година. Достапен на: <http://hera.org.mk/wp-content/uploads/2014/02/izvestaj_poprecenost_rz.pdf> [Пристапено на: 21 октомври 2014].

Симоска, Е., Габер, Н., Јовевска, А., Атанасов, П., Бабунски, К., Истражувачки проект: Колку е инклузивно македонското општество, Фондација Институт отворено општество - Македонија, 2008 година. Достапен на: <<http://www.soros.org.mk>> [Пристапено на: 21 октомври 2013].

Соопштение за основни и средни училишта на почетокот на учебната 2010/2011 година, Државен завод за статистика, Број.2.1.11.04 од 21 април 2011 година. Достапен на: <<http://www.stat.gov.mk>> [Пристапено на: 18 октомври 2014].

Статистички преглед - Социјална заштита на деца, млади и возрасни лица 2010-2011 година, Државен завод за статистика, Број.2.4.11.16, 701 од октомври 2011 година. Достапно на: <<http://www.stat.gov.mk>> [Пристапено на: 1 ноември 2014].

Стратегија за образование на возрасните 2010-2015, Министерство за образование и наука, Совет за образование на возрасни, Скопје, 2010 година. Достапен на: <<http://www.cov.gov.mk/portal/index.php/mk/aboutus/strategy>> [Пристапено на: 29 октомври 2014].

UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities, UN Doc. A/RES/61/611, from 13 December 2006. Достапна на: <<http://www.un.org/esa/socdev/enable/rights/convtexte.htm>> [Пристапено на: 10 октомври 2014].

УНИЦЕФ, Правото на образование на децата со пречки во развојот: пристап кон инклузивно образование кој се потпира на човековите права во Македонија, 2012 година. Достапно на:

<http://www.unicef.org/ceecis/UNICEF_Right_Children_Disabilities_En_Web.pdf> [Пристапено на: 30 октомври 2014].

УНИЦЕФ, *Инклузивното образование во рамките на „Училиштето мерка на детето“*, 2010 година. Достапно на: <[http://www.unicef.org/tfymacedonia/INCLUSIVE_REPORT_MKD\(1\).pdf](http://www.unicef.org/tfymacedonia/INCLUSIVE_REPORT_MKD(1).pdf)> [Пристапено на: 30 октомври 2014].

United Nations Standard Rules on the Equalization of Opportunities for Persons with Disabilities, UN General Assembly Resolution 48/96, 20 December 1993.

Упатство 6 – Упатства за развивачи на стандарди кои се однесуваат на потребите на постарите лица и лицата со инвалидитети, Институт за стандардизација на Република Македонија - CEN/CENELEC. Достапен на: <http://www.isrm.gov.mk/images/upload/Direktivi%20i%20pravilnici/3.cen_cenelec_guide_6_mk1.pdf> [Пристапено на: 28 октомври 2014].

Упатство за вреднување на исполнувањето на работните должности на наставниците и стручните соработници во основното и средното образование, Министерство за образование и наука, Државен просветен инспекторат, Скопје, 2012 година. Достапно на: <http://www.oudebrca.com/wp-content/uploads/2012/03/Upatstvo_za_vrednuvanje_na_nastavnicite.pdf> [Пристапено на: 30 октомври 2014].

Уставот на Република Македонија, „Службен весник на РМ“, бр.52/1991, од 22 ноември 1991 година. Достапно на: <<http://www.slvesnik.com.mk>> [Пристапено на: 23 септември 2014].

Хендикеп – сложувалка што недостасува – Приказ на состојбата на лицата со хендикеп, Полио плус, 2012 година. Достапно на: <www.polioplus.org.mk> [Пристапено на: 18 ноември 2014].

Чинговска А., *Студентите со инвалидност при Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“*, 2011 година.

Шаврески З., Кочоска Е., *Истражувачки проект: Цена на чинење на феноменот хендикеп*, Полио плус, 2011 година. Достапно на: <www.polioplus.org.mk> [Пристапено на: 15 ноември 2014].

Шаврески З., Попоска Ж., Кочоска. Е., *Политика за хендикеп на локално ниво*, Полио плус, 2012 година. Достапно на: <www.polioplus.org.mk> [Пристапено на: 18 ноември 2014].

Шаврески З., Кочоска. Е., *Бела Книга – процесот на (де)институционализација во Р. Македонија*, Полио плус, 2011 година. Достапно на: <www.polioplus.org.mk> [Пристапено на: 10 ноември 2014].